

Cluster environmental crisis and climate change

**Hoe gaan NGO's in hun werking om met het thema 'adaptatie aan
klimaatverandering'? Een mapping oefening van de *most likely
cases* in de Vlaamse Ontwikkelingssamenwerkingssector**

Auteur: Rikkert Maes

Promotor: Prof. Dr. Nadia Molenaers

Gemeenschappelijke inleiding

Klimaatverandering is een probleem dat ontwikkelingslanden voor een gigantische uitdaging stelt. Niet alleen moeten ze betrokken worden bij wereldwijde inspanningen om verdere klimaatopwarming tegen te gaan (mitigatie), maar tegelijkertijd moeten deze landen zich ook aanpassen aan de gevolgen van klimaatverandering die stilaan onvermijdelijk zullen zijn (adaptatie). Twee internationale regimes zijn bevoegd om ontwikkelingslanden bij te staan in deze gigantische uitdaging op zowel macro- als microniveau: het klimaatregime zelf, gericht op specifieke klimaatfinanciering, en internationale ontwikkelingssamenwerking, waarin klimaatdoelstellingen almaar meer worden geïncorporeerd in ontwikkelingsinspanningen. Desondanks is er binnen deze problematiek nog steeds sprake van een reële breuklijn tussen Noord en Zuid. Inzake mitigatie blijft het Zuiden wijzen op de 'historische schuld' van het Noorden, waardoor deze meer inspanningen op zich moet nemen om verdere klimaatverandering te voorkomen (*Common But Differentiated Responsibility* of CBRD). Op het vlak van adaptatie vreest het Zuiden dan weer voor nieuwe conditionaliteiten in ontwikkelingsgeld op basis van klimaatverandering.

Ondanks deze problemen, groeit de aandacht voor het onderwerp terug binnen de internationale gemeenschap. Het huidige decennium wordt immers cruciaal wat betreft deze materie, met het ontwikkelen van de langverwachte *Sustainable Development Goals* (SDG's) als orgelpunt van een hernieuwde aandacht van de internationale gemeenschap ten opzichte van klimaatverandering in ontwikkelende landen.

De cluster *Environmental crisis and climate change: Opportunities and challenges for international cooperation and local development in the South* kadert zich binnen deze bredere problematiek. Vijf specifieke thema's inzake klimaatverandering als uitdaging voor ontwikkelingslanden werden afgebakend voor verder onderzoek:

Rikkert Maes en **Frederik De Roeck** focussen zich op de incorporatie van klimaatgerelateerde doelstellingen in internationale ontwikkelingssamenwerking. Respectievelijk analyseren ze in hoeverre deze normatieve doelstelling (die in de literatuur vaak als *climate change mainstreaming* wordt beschreven) doorgevoerd is bij NGO's en bij de Europese Unie. **Rikkert** onderzoekt in welke mate de Vlaamse ontwikkelingssamenwerking NGO's aandacht hebben voor het thema 'adaptatie aan klimaatverandering'. Hij onderzoekt meer specifiek een selecte groep NGO's die van milieu een prioritaire of belangrijke secundaire doelstelling hebben gemaakt. Het zijn immers deze organisaties die waarschijnlijk het verst staan met betrekking tot de mainstreaming van adaptatie. **Frederik** kijkt specifiek naar klimaatincorporatie in het EU bilaterale ontwikkelingsbeleid ten opzichte van vier Sub-Sahara Afrikaanse landen (Malawi, Swaziland, Ghana en Kenia). Landen in deze regio zijn bij uitstek kwetsbaar voor de gevolgen van klimaatverandering en hebben vaak zelf weinig capaciteit om aan mitigatie of adaptatie te doen. De noodzaak tot een holistische aanpak van internationale donoren (zoals de EU) in het bestrijden van klimaatverandering- en kwetsbaarheid is hier dan ook groot. Via een *critical frame* analyse van de *Country Strategy Papers* (CSP's) en *National Indicative Programmes* (NIP's) worden de inspanningen in deze context voor de periode 2007-2013 geëvalueerd. Beide onderzoeken leveren een concrete bijdrage aan het academische debat omtrent klimaatincorporatie en passen de bestaande inzichten uit de literatuur toe in de praktijk.

Laura Claessens focust zich meer op het microniveau via veldwerk in Rio Blanco, Nicaragua. Meer bepaald wil ze via deze *case study* een inzicht verkrijgen in hoe sociale posities de lokale implementatie van regelgeving inzake het beheer van natuurlijke rijkdommen beïnvloeden. Hierbij vertrekt ze van een legaal-pluralistisch perspectief, wat de nadruk legt op verschillende sociale contexten op verschillende niveaus, waarin rechtsregels worden gegenereerd en geïmplementeerd. Op deze manier hoopt ze te weten te komen waarom ‘hogere’ regelgeving omtrent deze thematiek vaak ineffectief blijkt te zijn in een lokale context en hoe de relevante internationale instituties hun legitimiteit ten opzichte van het lokale niveau kunnen verhogen.

Thijs Stegen werkt binnen de cluster rond internationale klimaatfinanciering en vertrekt van de vaststelling dat dit geen gelijk verspreid fenomeen is, maar dat er significante verschillen aanwezig zijn tussen landen en regio's. Op basis van deze vaststelling focust hij zich specifiek op de vraag naar welke landen de grootste klimaatgerelateerde financieringsstromen stromen en wat aan de basis hiervan ligt. Hiertoe zal de correlatie onderzocht worden tussen de mate waarin de economie van een land groeit en de mate waarin klimaatfinanciering in deze landen plaatsvindt. Het betreft hier zogenaamde “ontwikkelingslanden” (i.e. landen die historisch een lagere industrialisatiegraad en bijgevolg “lagere” levensstandaarden kennen). Bevindingen hierover kunnen achterhalen welke incentives er in de geïndustrialiseerde landen leven teneinde al dan niet klimaatfinanciering toe kennen aan een land of regio. Deze kennis zou bijvoorbeeld gebruikt kunnen worden door de geïndustrialiseerde landen om hun “ongelijk” beleid bij te sturen in de mate van het mogelijke. Verder kunnen ook ontwikkelingslanden inspelen op deze kennis. Politiek-economische profilering kan voor deze landen mede bepalend zijn voor de mate waarin zij in aanmerking zullen komen voor deze vorm van ontwikkelingssamenwerking.

Het onderzoek bestaat concreet uit twee delen: Deel 1 zal pogen om aan de hand van een statistische data-analyse na te gaan in welke mate er verschillen zijn in financieringsstromen, en hoe deze gelinkt kunnen worden aan de mate van groei van deze ontwikkelingslanden of -regio's. In deel 2 zal dieper ingegaan worden op de bevindingen uit deel 1, wat er enerzijds voor moet zorgen dat de inzichten uit de statistische analyse geïnduceerd kunnen worden naar bruikbare theoretische concepten. Anderzijds zal de bestaande theorie getoetst worden aan deze bevindingen, na eerst een grondige literatuurbespreking uiteen te zetten.

Voorwoord

Dit werk kon slechts tot stand komen dankzij de steun en hulp van vele mensen. Op de eerste plaats ben ik mijn promotor, Prof. Dr. Nadia Molenaers, erkentelijk om mij de kans te geven rond dit interessante onderwerp te kunnen werken. Zonder haar uitstekende begeleiding en klare kijk op de zaken was me dit nooit gelukt.

Speciale dank gaat uit naar de NGO-federatie, en Heleen Neiryck in het bijzonder, zonder wiens steun dit onderzoek nooit had kunnen plaatsvinden.

Verder wil ik ook Sarah Lamote bedanken om me te helpen deze masterproef uit de startblokken te krijgen. Ook zou ik de betrokken NGO's willen bedanken voor hun medewerking aan deze studie en de verrijkende gesprekken waarin ze hun inzichten en ideeën met me wilden delen.

Ten slotte zou ik ook mijn dank willen betuigen aan mijn ouders, broers, vriendin en vrienden. Dank je voor de steun en het luisterend oor dat jullie mij geboden hebben. Deze thesis is ook jullie verdienste.

Samenvatting en sleutelwoorden

In dit onderzoek wordt nagegaan of adaptatie aan klimaatverandering een plaats krijgt binnen de werking van ontwikkelingssamenwerking NGO's. Dit thema kreeg de voorbije jaren steeds meer aandacht, zowel op internationaal niveau als in België zelf. Daarom probeert deze thesis in kaart te brengen in welke mate de NGO sector aandacht heeft voor dit thema en hoe ze dit dan precies aanpakken. Er wordt specifiek gekeken naar NGO's die van milieu een prioriteit hebben gemaakt omdat zij de meest waarschijnlijke cases zijn die op dit vlak reeds vooruitgang geboekt hebben.

Het onderzoek gebeurt aan de hand van de conceptuele kaders van McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010) rond adaptatie aan klimaatverandering en het mainstreamen van adaptatie in ontwikkelingssamenwerking. Deze theoretische kaders vormen de basis voor de vragenlijst die gebruikt werd voor deze studie en biedt een structuur aan de hand waarvan de adaptatie-inspanningen van de NGO's beschreven kunnen worden.

Tijdens deze studie werd duidelijk dat de Vlaamse NGO's binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector nog niet erg ver staan met betrekking tot adaptatie aan klimaatverandering. De meeste NGO's brengen het thema wel in rekening op het bestuurlijke niveau maar dit is minder het geval op het operationeel niveau en al helemaal niet op het implementeringsniveau. De aanpak van de onderzochte NGO's is echter wel behoorlijk omvattend aangezien ze aandacht hebben voor zowel de impacts van klimaatverandering als de gerelateerde kwetsbaarheden.

Hiernaast wordt nagegaan wat de belangrijkste uitdagingen en prioriteiten voor de NGO's zijn. Aan de hand van het onderzoek kunnen enkele suggesties gedaan worden die moeten bijdragen tot een meer effectieve strategie van de NGO's om adaptatie aan klimaatverandering op alle niveaus van hun werking te introduceren.

Sleutelwoorden: Ontwikkelingssamenwerking, Klimaatverandering, Adaptatie, Mainstreaming

Summary and key words

This research checks if adaptation to climate change finds its way into the practices of NGO's in the development cooperation sector. Over the last years, this theme received more and more attention on the international level as well as the Belgian level. This thesis attempts to map and describe the organizations' efforts thus far in the domain of adaptation to climate change. The focus in this research is specifically on NGO's that consider the environment as one of their priorities because they are the most-likely cases to have made any progress regarding this topic.

The methodological part of this research is based on the works of McGray et al. (2007) and Olhoff & Schaer (2010) regarding adaptation to climate change and the mainstreaming of adaptation in development cooperation. These theoretical frameworks were the basis for most of the questionnaire and provide the structure to describe the NGO's adaptation efforts on the organizational, operational and implementation level.

During this study it became clear that the Flemish NGO's in the development cooperation sector have not made that much progress regarding the process of mainstreaming adaptation to climate change in their work. Most of the organizations enclose the theme on the organizational level but this is not the case on the operational level and least of all on the implementation level. The approach of the NGO's in this research is quite comprehensive though, as it focusses both on the vulnerabilities and impacts of climate change. Moreover, the current obstacles, challenges and priorities of the NGO's are addressed. On the basis of this analysis, it is possible to make some suggestions that should help the organizations in developing a more effective strategy to introduce adaptation to climate change on all the levels of their practices.

Key words: Development Cooperation, Climate Change, Adaptation, Mainstreaming

Inhoud

Lijst van figuren en tabellen	1
Introductie.....	2
1 De context van dit onderzoeksdomein	5
1.1 Klimaatverandering en haar gevolgen.....	5
1.2 Korte geschiedenis van het politieke debat rond klimaatverandering	5
1.3 Het verband tussen klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking.....	6
1.4 Ontwikkelingslanden en klimaatverandering	7
1.5 Adaptatie aan klimaatverandering.....	8
1.6 Voorgaand onderzoek rond klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking.....	9
2 Theoretisch kader op basis van McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010).....	11
2.1 Twee perspectieven om de uitdaging te benaderen: Impacts of kwetsbaarheden.....	11
2.2 Adaptatieactiviteiten onderscheiden aan de hand van strategie (McGray et al.)	11
2.3 Het continuüm voor adaptatie-interventies (McGray et al.)	12
2.4 Mainstreaming van adaptatie in ontwikkelingssamenwerking (Olhoff & Schaer).....	15
2.5 Operationalisering van de onderzoeksvragen aan de hand van de theoretische kaders.....	15
3 Methodologie	19
3.1 De onderzoeksmethoden.....	19
3.2 Enkele bedenkingen met betrekking tot het onderzoek	20
4 Analyse	22
4.1 Is er sprake van mainstreaming van adaptatie aan klimaatverandering?.....	22
4.1.1 Het bestuurlijk niveau	23
4.1.2 Het operationeel niveau	23
4.1.3 Het implementeringsniveau.....	24
4.2 Welke klimaatverandering-frames worden er gehanteerd?	25
4.3 Wat is de focus en welke zijn de prioriteiten van de NGO's?	28
4.4 Welke zijn de uitdagingen betreffende het mainstreamen van adaptatie?.....	29
4.5 Krijgt het thema 'adaptatie aan klimaatverandering' een plaats binnen de werking van de <i>most likely</i> NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector?	30
5 Algemene conclusie, aanbevelingen en suggesties	32
5.1 De ruimere conclusie van het onderzoek	32
5.2 Aanbevelingen voor NGO's.....	34
5.3 Suggesties voor verder onderzoek.....	35
Referentielijst	36
Bijlage 1.....	38
Groepsdiscussie	43

Lijst van figuren en tabellen

Tabel 1. Concepten en definities van het onderzoek.....	3
Figuur 1. Tijdslijn van de mijlpalen in het politieke debat rond klimaatverandering.....	6
Figuur 2. Een continuüm van adaptatie-activiteiten van ontwikkeling tot klimaatverandering.....	13
Figuur 3. Matrix met kernvariabelen voor adaptatie aan klimaatverandering.....	16
Figuur 4. Matrix met kernvariabelen voor mainstreaming van adaptatie.....	17
Figuur 5. Aantal NGO's die de componenten van het mainstreaming proces incorporeren.....	22
Figuur 6. Aantal NGO's die milieukwetsbaarheden en impacts aanpakken in hun werking.....	26
Figuur 7. Focus van de interventies van de <i>most likely</i> NGO's a.d.h.v. continuüm McGray et al.....	27
Figuur 8. De focussectoren van de huidige adaptatie-activiteiten.....	28
Figuur 9. De adaptatiestrategieën van NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector.....	29
Figuur 10. De uitdagingen betreffende het mainstreamen van adaptatie.....	30

Introductie

Sinds het begin van de 20^e eeuw stellen metingen een globale opwarming van de aarde vast (Departement LNE, 2010). Uit globale klimaatscenario's blijkt bovendien dat die trend zich de komende decennia zal verder zetten. In het vijfde IPCC rapport valt daarenboven te lezen dat de mens met erg hoge waarschijnlijkheid (meer dan 95 procent) mede verantwoordelijk is voor de klimaatverandering op aarde. Om die reden spreekt men ook wel eens van de 'door de mens geïnduceerde klimaatproblematiek' (IPCC, 2013, p. 17). Dit fenomeen zal een grote impact hebben die beleidsdomeinen, nationale grenzen en generaties overstijgt. Om de Business As Usual (BAU) te vermijden en tot een meer omvattende aanpak van de klimaatverandering te komen is er meer sensibilisering, studie, actie, harmonisering en uitwisseling nodig, zowel op het beleidsniveau als op het terrein.

Dit onderzoek probeert bij te dragen aan dat proces door een analyse te maken van de ontwikkelingssamenwerkingssector en meer bepaald na te gaan in welke mate het NGO-landschap momenteel aandacht heeft in haar praktijken voor adaptatie aan klimaatverandering. Dit gebeurt aan de hand van een online enquête die verspreid werd onder negen programma-NGO's die van milieu een prioriteit of belangrijk secundair doel gemaakt hebben. Die NGO's werden gekozen omdat verwacht wordt dat ze het meeste vooruitgang geboekt hebben met betrekking tot het mainstreamen van adaptatie aan klimaatverandering. Indien er, met andere woorden, bij NGO's reeds enige aandacht is op vlak van adaptatie aan klimaatverandering dan wordt die bij deze selecte groep van organisaties verwacht. Naast de online survey werden er ook enkele interviews afgenomen bij medewerkers van de NGO's en deskundigen uit het veld.

Om klimaatverandering aan te pakken en de impacts zo veel mogelijk te beperken, wordt er ingezet op twee soorten maatregelen, namelijk mitigatie- en adaptatiemaatregelen (Europese commissie, 2009 in 2010, Departement LNE; Locatelli, 2011, p. 1). Hoewel de internationale gemeenschap vooral aandacht had voor mitigatie en de uitstoot van broeikasgassen, is sinds enkele jaren een trend ingezet om ook in te zetten op het gebruik van adaptatiemaatregelen (Isoard et al., 2008). Dit is uiteraard een proces waarbij veel actoren op alle niveaus betrokken moeten worden en in dit onderzoek ligt de nadruk op de NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector. Aangezien NGO's een belangrijke rol kunnen spelen in die context, leek het interessant om in kaart te brengen waar de Vlaamse NGO-sector momenteel staat inzake adaptatie aan klimaatverandering. Dit onderzoek wil dan ook, in het licht van die nieuwe trend, evalueren in welke mate het relatief nieuwe thema van adaptatie aan klimaatverandering zijn weg vindt in de werking van NGO's in de ontwikkelingssamenwerking. Dit thema werd in voorgaand onderzoek nog niet uitgebreid onderzocht en deze paper geeft dan ook een aanzet om die leemte in het onderzoek op te vullen.

Tijdens deze studie werd duidelijk dat de Vlaamse NGO's binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector nog niet erg ver staan met betrekking tot adaptatie aan klimaatverandering. De meeste NGO's geven het thema wel een plaats op het bestuurlijk niveau maar dit is minder het geval op het operationeel niveau en al helemaal niet op het implementeringsniveau. De aanpak van de onderzochte NGO's is echter wel behoorlijk omvattend aangezien ze aandacht hebben voor zowel de impacts van klimaatverandering als de gerelateerde kwetsbaarheden.

Hoewel de concepten in detail besproken worden doorheen dit werk voorziet tabel 1 in een korte introductie tot de meest cruciale termen binnen het onderzoeksdomein van deze paper.

Tabel 1. Concepten en definities van het onderzoek

Adaptatie is het aanbrengen van aanpassingen in natuurlijke of menselijke systemen om een antwoord te bieden op actuele of verwachte klimatologische stimuli of de effecten ervan, waardoor schade wordt beperkt of opportuniteiten ten volste worden benut. Adaptatie is een proces en geen uitkomst (Parry et al., 2007, p. 869). Gupta & Van Der Grijp vatten deze omvangrijke definitie als volgt samen: adaptatie is het omgaan met de fysieke impacts van klimaatverandering (Gupta & Van Der Grijp, 2010, p. 4).

Mitigatie is het reduceren van broeikasgassen en het vergroten van de absorptie ervan door koolstofputten zoals bossen (Gupta et al., 2007, p. 5)

Klimaatverandering is de verandering van het klimaat die direct of indirect verbonden is met de menselijke activiteit die de samenstelling van de globale atmosfeer wijzigt en bijkomend is naast de natuurlijke klimaatvariabiliteit die geobserveerd werd gedurende vergelijkbare tijdsperioden. Er wordt voor deze definitie gekozen in plaats van die van de IPCC omdat hier een expliciet onderscheid wordt gemaakt tussen de klimaatverandering en de natuurlijke klimaatvariabiliteit. Desalniettemin moet hier benadrukt worden dat er in adaptatieprocessen wel degelijk rekening gehouden moet worden met de natuurlijke klimaatvariabiliteit (UNFCCC, 1992, Art. 1).

Ontwikkeling betekent in de context van dit onderzoek het streven naar en het bereiken van welzijn in al haar dimensies. Welzijn omvat onder andere economische zelfvoorziening, persoonlijke veiligheid, sociale gelijkheid, goede gezondheid, voldoende kansen en persoonlijke vrijheid (McGray et al., 2007, p. 7).

Impacts zijn de effecten die klimaatverandering heeft op natuurlijke en menselijke systemen. Er dient een kleine kanttekening gemaakt worden bij deze definitie. Wanneer er over impacts gesproken wordt mag men niet exclusief de causaliteit van de effecten bij klimaatverandering leggen. Vaak treed klimaatverandering immers eerder op als een versterker van bepaalde effecten of is het slechts gedeeltelijk de oorzaak van die effecten (Parry et al., 2007, p. 876).

Kwetsbaarheid betekent in deze context de mogelijkheid om schade te ondervinden. Dit is een erg brede definitie maar toch erg praktisch want men stelt vast dat mensen en systemen (zoals arme gemeenschappen) die relatief gezien kwetsbaarder zijn voor bepaalde schadefactoren, dit vaak ook zijn voor andere (McGray et al., 2007, p. 7).

Ontwikkelde landen/geïndustrialiseerde landen/westerse landen/noorden zijn benamingen die allemaal verwijzen naar de groep van ongeveer 40 landen die opgenomen zijn in Annex 1 van de Conventie van 1992 (Gupta et al. 2010, p. 4).

Ontwikkelingslanden/arme landen/zuiden zijn termen die de groep van ongeveer 150 landen omvatten die niet opgenomen zijn in Annex 1 van diezelfde conventie. Hoewel er grote verschillen bestaan tussen de landen binnen beide groepen is het toch praktisch in het kader van dit onderzoek om over deze twee omvangrijke groepen te spreken (Gupta et al. 2010, p. 4).

Maladaptatie slaat op die interventies die inspelen op risico's op de korte termijn maar uiteindelijk leiden tot grotere toekomstige risico's voor de betrokkenen. Dit soort maatregelen lijken op eerste zicht een stap in de goede richting maar leiden uiteindelijk tot een grotere kwetsbaarheid van de menselijke en/of natuurlijke systemen (McGray et al., 2007, p. 7).

Ontwikkelingssamenwerking is de bijstand die geboden wordt aan ontwikkelingslanden en omvat een hele verscheidenheid aan soorten van samenwerking (bilaterale - of multilaterale samenwerking; financiële of technologische hulp; enzovoort) (Gupta et al., 2010, p. 4).

Integratie van klimaatverandering in ontwikkelingsbeleid impliceert dat bestaand ontwikkelings(samenwerking)beleid en projecten aspecten van klimaatverandering in acht nemen; dat dit mogelijks gebeurt door het gebruik van methoden en instrumenten zoals bijvoorbeeld checklists en climate-proofing; en klimaatverandering met andere woorden beschouwd wordt als een additionele component binnen ontwikkelingssamenwerking (Gupta et al., 2010p. 4).

Mainstreaming van klimaatverandering in ontwikkelings(samenwerking)beleid daarentegen gaat nog een stap verder. Het is het proces waarbij ontwikkelingsbeleid, programma's en projecten (her)ontworpen, ge(re)organiseerd, en geëvalueerd worden vanuit het standpunt van mitigatie en adaptatie-aspecten van klimaatverandering. Het is belangrijk dat alle actoren -dit zijn de overheden, het maatschappelijk middenveld, de industrie en de lokale gemeenschappen- betrokken worden bij dit proces (Gupta et al., 2010, p. 4).

Na deze korte introductie wordt in het eerste hoofdstuk van deze paper dieper ingegaan op de context waarbinnen dit onderzoek zich afspeelt.

Het tweede onderdeel behandelt de theoretische kaders die gehanteerd worden in dit onderzoek. Dit conceptueel kader is voornamelijk gebaseerd op het werk van McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010). Bovendien wordt er ook stilgestaan bij de onderzoeksvragen en de operationalisering ervan aan de hand van de theoretische kaders.

Het derde, methodologische hoofdstuk behandelt de dataverzameling via de enquêtes en diepte-interviews.

In het vierde hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten besproken en wordt een antwoord geformuleerd op de onderzoeksvragen.

Het vijfde en laatste deel van de thesis wordt afgesloten met de algemene conclusies en opmerkingen in verband met de onderzoekspaper en de ontwikkelingssamenwerkingssector. Ten slotte worden nog enkele suggesties gegeven die de aanpak van NGO's op vlak van adaptatie aan klimaatverandering ten goede kunnen komen en wordt een aanzet gegeven voor verder wetenschappelijk onderzoek.

1 De context van dit onderzoeksdomein

In dit onderdeel wordt een schets gegeven van het domein waarbinnen dit onderzoek zich bevindt. Er wordt dieper ingegaan op het fenomeen van klimaatverandering zelf en de aandacht die het kreeg op internationaal niveau. Verder wordt ook stilgestaan bij het verband tussen klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking en wordt ingegaan op de concrete impacts die klimaatverandering kan hebben op ontwikkelingsinitiatieven. Vervolgens wordt er ook ingehaakt op de twee algemene strategieën die naar voor worden geschoven om klimaatverandering aan te pakken, namelijk mitigatie en adaptatie. Dit onderdeel wordt afgesloten met een korte schets van het voorgaand onderzoek dat reeds gedaan is in de context van adaptatie aan klimaatverandering en de huidige stand van zaken met betrekking tot klimaatadaptatie in de ontwikkelingssamenwerkingssector.

1.1 Klimaatverandering en haar gevolgen

Klimaatverandering is een fenomeen dat teweeg wordt gebracht door een te hoge uitstoot van broeikasgassen door de mens. De emissie van die broeikasgassen is de laatste decennia erg gestegen en weerhoudt de warmte van de zon, die terugkaatst van het aardoppervlak, er van om terug op te stijgen. De verantwoordelijke gassen zijn onder andere methaan, lachgas en verschillende fluorverbindingen maar vooral koolstofdioxide (CO₂). De uitstoot van CO₂ komt op de eerste plaats van het verbranden van fossiele brandstoffen en het wijzigen van landgebruik, bijvoorbeeld door ontbossing. De uitstoot per inwoner is verschillend per regio maar men stelt wel degelijk een globale toename vast. Vooral de ontwikkelde landen zijn grote uitstoters maar opkomende economieën zoals onder andere de BRIC-landen (Brazilië, Rusland, India en China) zijn bezig aan een inhaalbeweging (Van Ypersele, 2008, p. 13).

De specifieke gevolgen van dit klimatologisch fenomeen zijn moeilijk te voorspellen op lokaal niveau maar enkele algemene trends komen wel naar voor uit het onderzoek. Indien het probleem niet aangepakt wordt, verwacht men onder andere een verhoging van de temperatuur, de verzuring van oceanen, het smelten van gletsjers en ijskappen, een verhoging in de mondiale regenval (minder in het zuidelijk halfrond en heel wat meer in het noordelijk halfrond), een stijging van de zeespiegel, de aantasting van ecosystemen en de grotere variabiliteit van regenval, wat op haar beurt zal leiden tot een hogere intensiteit van extreme natuurfenomenen zoals cyclonen, overstromingen en een hogere kans op droogte (Commissie van de Europese Gemeenschappen, 2003, pp. 9-12). Deze potentieel erg ingrijpende gevolgen zijn de aanleiding geweest voor verschillende negotiaties en conventies in de internationale context. In de volgende paragrafen wordt kort ingegaan op enkele mijlpalen in het politieke debat rond klimaatverandering van de voorbije decennia.

1.2 Korte geschiedenis van het politieke debat rond klimaatverandering

Het broeikaseffect werd reeds tegen het einde van de 19^e eeuw ontdekt. Het duurde echter tot 1988, vooraleer wetenschappers en politici overeenkwamen dat dit fenomeen gepaard zou kunnen gaan met grote politieke problemen indien er niet tijdig zou ingegrepen worden (Gupta & Van Der Grijp, 2010, p. 5). 1988 was bovendien het jaar waarin het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) werd opgericht. Dit panel kreeg als opdracht om vijfjaarlijks een rapport uit te brengen over de stand van zaken van al het onderzoek in de klimaatwetenschap.

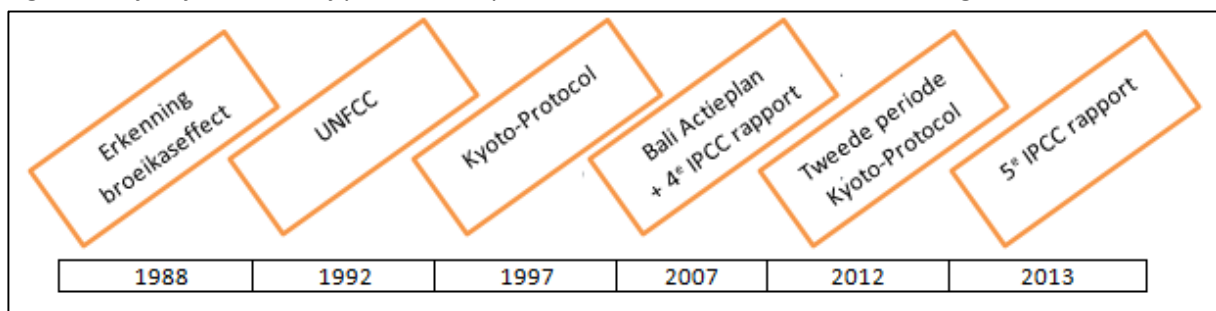
In 1992 ging het United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) van start en deze instelling heeft als hoofddoel om de concentratie aan broeikasgassen in de lucht te stabiliseren op een niveau dat 'een gevaarlijke antropogene impact op het klimaatsysteem' vermijdt. Het UNFCCC moet de globale respons op klimaatverandering leiden en zet hierbij in op twee strategieën,

namelijk mitigatie en adaptatie (Gupta & Van Der Grijp, 2010, p. 5; Van Ypersele, 2008, p. 13; Waeterloos, 2010, p. 5). Beide strategieën worden later in dit hoofdstuk verder uitgediept (zie 1.5). Het Kyoto-Protocol van 1997 bouwt verder op het werk van het UNFCCC en dit verdrag omvat erg concrete doelstellingen rond de reductie van emissies door de ontwikkelde landen. De landen die het protocol ondertekenden kwamen overeen om in 2008-2012 de uitstoot van broeikasgassen zoals onder andere koolstofdioxide, methaan, lachgas en enkele fluorverbindingen, te verminderen met gemiddeld 5,2% ten opzichte van het niveau in 1990. Ondertussen is het protocol verlengd tot 2020 (Europees Milieuagentschap, 2012, p. 7).

In 2007 werd het UNFCCC's Bali Actieplan opgesteld waarbij de onderschrijvende partijen afspraken accepteerden rond mitigatie, technologietransfers en het faciliteren van adaptatie en mitigatie interventies in ontwikkelingslanden die verder gaan dan de inheemse mitigatieactiviteiten van de ontwikkelingslanden zelf (Waeterloos, 2010, p. 5). Hetzelfde jaar nog publiceerde het IPCC (2007, p. 3) haar vierde rapport waarin het concludeert dat de opwarming van het aardoppervlak duidelijk te observeren is en de oorzaak van die opwarming bovendien *erg waarschijnlijk (90-100%)* van antropogene aard is.

In het vijfde rapport van IPCC in 2013 wordt de graad van waarschijnlijkheid zelfs verhoogd door de wetenschappelijke gemeenschap. Er wordt vastgesteld dat het *extreem waarschijnlijk (95-100%)* is dat de menselijke invloed de oorzaak is van de opwarming van de aarde die midden de 20^e eeuw van start ging (IPCC, 2013, p. 869). In dat rapport staat bovendien dat tegen het einde van de 21ste eeuw de stijging van de temperatuur moet worden beperkt tot twee graden. Momenteel zijn we echter onderweg naar een gemiddelde stijging van 3,7 graden. Aangezien de mens de oorzaak van het probleem is, kan men stellen dat de mens ook zelf de verantwoordelijkheid draagt om dit probleem aan te pakken. De hierboven aangehaalde mijlpalen worden ter verduidelijking grafisch weergegeven in figuur 1. In het volgende deel wordt ingegaan op klimaatverandering en de verwachte gevolgen die dit op globale schaal met zich kan meebrengen.

Figuur 1. Tijdslijn van de mijlpalen in het politieke debat rond klimaatverandering

1.3 Het verband tussen klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking

Naarmate het politieke debat op internationaal niveau vorderde, werd duidelijk dat klimaatverandering ook een effect heeft op ontwikkelingssamenwerking. Die interactie wordt in de volgende paragrafen verder uitgediept.

Experts inzake klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking stellen vast dat er drie types van interactie bestaan tussen klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking. Ten eerste is er de impact van klimaatverandering op de ontwikkelingssamenwerking projecten, -plannen en – programma's. Die impact kan zowel positief als negatief en zowel direct als indirect zijn. Ten tweede is er de impact van diezelfde projecten, plannen en programma's op het fenomeen van klimaatverandering. Ook hier kan die impact positief of negatief en direct of indirect van aard zijn. De

derde interactie die deskundigen aanhalen, is de impact die projecten, plannen en programma's hebben op de kwetsbaarheid van populaties en/of ecosystemen voor klimaatverandering. Onderzoekers en ervaringsdeskundigen zijn het er over eens dat deze interacties een impact kunnen hebben op de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking en daarom gaan er steeds meer stemmen op om klimaatverandering een plaats te geven binnen de ontwikkelingssamenwerking (Agrawala & Van Aalst; Eriksen & Naess, 2003, pp. 10-11).

In de volgende paragraaf worden enkele van die concrete impacts van klimaatverandering aangehaald die specifiek relevant zijn voor ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking.

Ecosystemen zullen aangetast worden, wat nefaste gevolgen kan hebben voor de biodiversiteit en de goederen en diensten van de ecosystemen. Klimaatverandering zal bovendien een impact hebben op de voedselproductie in de wereld. In bepaalde regio's waar het momenteel te koud is voor landbouw zal een stijging van de temperatuur met één tot drie graden positief zijn voor de landbouwproductiviteit. Andere regio's die momenteel dicht bij de warmtetolerantiegrens liggen zullen negatieve gevolgen waarnemen bij een stijging van de temperatuur. Aangezien ook de regenpatronen zullen veranderen, loopt de landbouw, die uiteraard afhankelijk is van regen, ook grote risico's. Algemeen wordt verwacht dat de voedselonzekerheid tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden verder zal toenemen. Met klimaatverandering zullen hiernaast nog heel wat andere water gerelateerde gevolgen gepaard gaan; in bepaalde delen van de wereld zal de afvloeiing van water immers toenemen en in andere zal die afnemen. Hiernaast wordt ook een verhoogde evapotranspiratie verwacht en bovendien zullen episodische zware regenval toenemen, wat het risico op overstromingen sterk verhoogt. Klimaatverandering zou ook een specifiek effect hebben op de kustgebieden door het stijgen van de zeespiegel en de verhoogde kans op kusterosie. Klimaatverandering zal ook gepaard gaan met socio-economische effecten aangezien de hierboven aangehaalde gevolgen allemaal een impact kunnen hebben op menselijke vestigingen en de ontwikkeling van de lokale bevolking. Bovendien kan men door de stijging van de zeespiegel ook grote migratiestromen verwachten naar hoger gelegen gebieden. Ten slotte brengt klimaatverandering ook gevolgen met zich mee op vlak van menselijke gezondheid. Zo verwacht men dat klimaatverandering wijzigingen zal teweegbrengen in de geografische spreiding en de seizoensgebonden aard van infectieziekten, de verdeling van water- en voedselvoorraden en in de mortaliteit en morbiditeit van de betrokken gemeenschappen (Waeterloos, 2010, pp. 16-17).

Als eindnoot moet hier nog aangehaald worden dat de verschillende effecten die juist zijn besproken de materiële- en sociale ongelijkheid zowel mondiaal als regionaal en inter- als intragenerationeel zullen vergroten. De reden daartoe is tweevoudig: enerzijds zullen de effecten van klimaatverandering groter zijn voor de arme landen en anderzijds zijn diezelfde landen minder goed voorzien om een antwoord te bieden op de impact van klimaatverandering (World Bank Group, 2012). Daarenboven verwacht men dat dit proces niet lineair maar met grote sprongen zal verlopen. Dit kan het uitbreken van lokale conflicten in de hand werken door het beperkte aanbod van grondstoffen en die kunnen dan op hun beurt leiden tot grootschalige regionale en nationale conflicten (GTZ, 2008, p. 12).

1.4 Ontwikkelingslanden en klimaatverandering

Hoewel klimaatverandering directe en indirecte gevolgen zal hebben voor de hele wereld, wordt gewaarschuwd dat de impact het felst zal aankomen bij gemeenschappen in ontwikkelingslanden. Die landen zouden immers kwetsbaarder zijn voor de prangende uitdaging om ontwikkeling verder te zetten ondanks de gevolgen van klimaatverandering. Om de problemen die gepaard gaan met

klimaatverandering het hoofd te kunnen bieden moeten de ontwikkelingslanden verschillende aanpassingen doorvoeren. Dergelijke maatregelen of interventies vergen echter middelen en capaciteiten die juist erg schaars zijn in ontwikkelingslanden. Aangezien de ontwikkelde landen een groot aandeel hebben in het veroorzaken van de opwarming van de aarde kan gesteld worden dat zij mede de verantwoordelijkheid dragen om ontwikkelingslanden bij te staan in hun poging om de impact van klimaatverandering zo veel mogelijk te beperken. De ontwikkelde landen beschikken immers wel over de middelen en capaciteiten om dit probleem aan te pakken en zodoende, de impact ervan in de mate van het mogelijke te vermijden (Van Ypersele, 2008, p. 21). In het volgende onderdeel wordt dieper ingegaan op die middelen en capaciteiten die ingeschakeld moeten worden om klimaatverandering en haar gevolgen zo veel mogelijk te neutraliseren.

1.5 Adaptatie aan klimaatverandering

Om klimaatverandering en de impact ervan aan te pakken, worden twee strategieën geïdentificeerd, namelijk mitigatie en adaptatie (IPCC, 2001). Zoals reeds eerder werd aangehaald, proberen de mitigatie maatregelen de klimaatverandering te vermijden, terwijl de adaptatie-interventies worden ontwikkeld om een antwoord te bieden op de gevolgen van klimaatverandering. Aangezien klimaatverandering reeds is ingezet en de effecten in bepaalde regio's momenteel voelbaar zijn en alleen nog maar intenser zullen worden, is het noodzakelijk om van adaptatie een prioriteit te maken binnen de ontwikkelingssector (Van Ypersele, 2008, p. 24).

Dit is ook de conclusie van het United Nations Development Programme (2008, p. 15) die stelt dat mitigatie op de korte termijn geen antwoord zal bieden voor de kwetsbare bevolking en dat daarom zo snel mogelijk tijd, geld en moeite vrijgemaakt moet worden voor een adaptatie-strategie. Het uitblijven van een strategie om adaptatie te integreren in de ontwikkelingssamenwerking zal dan ook ongetwijfeld leiden tot een erosie van hetgeen reeds bereikt is in het licht van de Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen, zo stelt Van Ypersele (2008, p. 23).

In de volgende paragrafen worden de verschillende types van adaptatie aan klimaatverandering besproken die in de praktijk gebruikt worden. Adaptatie aan klimaatverandering kan immers verschillende vormen aannemen en het eerste type dat besproken wordt is de traditionele aanpak van adaptatie. Traditioneel wordt bij adaptatie vooral gekozen voor technologische maatregelen zoals het bouwen van dammen, het opzetten van waarschuwingssystemen of het uitwerken van irrigatieschema's in de landbouw. Er werd echter vastgesteld dat een dergelijke technologische aanpak niet noodzakelijk leidt tot de vooropgestelde ontwikkelingsdoelstellingen. Dit komt voornamelijk door de grote onzekerheid rond de lokale impact die klimaatverandering kan hebben op de betrokken gemeenschappen. Er wordt bovendien op gewezen dat dit zelfs kan leiden tot maladaptatie. Dit is een vorm van adaptatie waarbij de interventies nefaste gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de lokale bevolking omdat er geen rekening werd gehouden met de toekomstige gevolgen van klimaatverandering. Naarmate de tekorten van de louter technologische aanpak duidelijk werden, zijn ontwikkelingswerkers met alternatieve manieren beginnen experimenteren om de klimaatbemannissen en de ontwikkelingsprioriteiten op een alternatieve manier op elkaar af te stemmen (Mertens, 2013, p. 11; Waeterloos, 2010, p. 6).

De vele verschillende initiatieven kunnen grotendeels ondergebracht worden in twee omvattende types van adaptatie aan klimaatverandering; de ene legt de nadruk op de impact van klimaatverandering terwijl de andere focust op gerelateerde kwetsbaarheden. Het eerste type heeft de meest technologische basis van beiden en bestaat voornamelijk uit het screenen van bestaande interventies en programma's op blootstelling aan specifieke gekende klimaatrisico's. Op die manier

wordt er rekening gehouden met de impacts van klimaatverandering op de ontwikkelingsprojecten. Het tweede type focust op de onderliggende oorzaken van de kwetsbaarheid van de lokale bevolking aan klimaatverandering (McGray et al., 2007, p. 2; Mertens, 2013, p. 12; Waeterloos, 2010, p. 6). Voor beide types van adaptatie is het nodig om een klimaatlens te hanteren waarbij de volgende zaken worden onderzocht (OESO, 2009, p. 17): het risico dat klimaatvariabiliteit en -verandering inhouden voor het betreffende plan, de interventie of de sector; de mate waarin met deze risico's rekening is gehouden in de formulering van de interventies; de mate waarin de interventie kan leiden tot maladaptatie door een verhoogde kwetsbaarheid of belangrijke opportuniteiten die de klimaatverandering biedt, te negeren; en ten slotte welke wijzigingen nodig zijn om in bestaande strategieën, programma's of projecten rekening te houden met klimaatrisico's en -opportuniteiten.

1.6 Voorgaand onderzoek rond klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking

In het volgende onderdeel wordt een korte schets gegeven van enkele invloedrijke onderzoeken die reeds gebeurd zijn en wordt er even stilgestaan bij de huidige stand van zaken met betrekking tot klimaatadaptatie in de ontwikkelingssamenwerking.

Klimaatverandering en adaptatie aan klimaatverandering kregen door de jaren heen steeds meer aandacht. In 2008 bracht Jean-Pascal Van Ypersele een rapport uit waarin voor de eerste maal uitvoerig werd besproken hoe klimaatverandering past in het Belgisch ontwikkelingsamenwerking beleid (Van Ypersele, 2008). De stand van zaken van klimaatadaptatie in Vlaanderen werd ook uitvoerig besproken door Crabbé in het onderzoeksrapport in opdracht van Milieurapport Vlaanderen (MIRA) in 2010 (Crabbé, 2011). De meest recente evaluatie in dit opzicht is de Bijzondere Evaluatie van de 'strategienota Milieu uit 2002' (Dienst Bijzondere Evaluatie, 2013) waarin adaptatie aan klimaatverandering in de ontwikkelingssamenwerking ook kort aangehaald wordt. Relevante conclusies uit deze rapporten worden hieronder kort besproken om een beeld te krijgen van de stand van zaken in België en Vlaanderen op vlak van de integratie van adaptatie aan klimaatverandering in de ontwikkelingssamenwerking.

Van Ypersele (2008, p. 9) stelt in zijn rapport vast dat in België, net zoals op het internationale niveau, de integratie van adaptatie in ontwikkelingshulp sterk uitblijft. De redenen die hij hiertoe aanhaalt zijn de onderschatting van de uitdaging, de methodologische moeilijkheid om de integratie op gang te krijgen in bestaand beleid en procedures en ten slotte de beperkte aandacht voor adaptatie en de specifieke noden die hiermee gerelateerd zijn.

Het rapport van 2010 in opdracht van MIRA stelt vast dat adaptatie bovenaan de agenda is komen te staan van het Vlaamse beleid voor ontwikkelingssamenwerking. Bovendien wordt er op gewezen dat de ontwikkelingssamenwerkingssector behoorlijk vergevorderd is wat betreft de integratie van klimaatadaptatie in haar beleid in vergelijking met andere beleidsdomeinen (Crabbé, 2010, p. 45). Dit is niet verwonderlijk, zo stellen deskundigen in het rapport, aangezien elk ontwikkelingsproject in se wordt bekeken als een adaptatieproject (Calcoen, 2010 in Crabbé, 2010, p. 45). Door een partnerland welvarender te maken, zal de bevolking immers weerbaarder zijn voor de gevolgen van klimaatverandering. De voorgaande bevindingen hebben enkel betrekking op het beleidsniveau terwijl de evaluatie van de Dienst Bijzondere Evaluatie ook naar concrete interventies gaat kijken.

De thematische evaluatie van 2013 in opdracht van de Directie Generaal Ontwikkelingssamenwerking haalt aan dat de nood aan adaptatie in bepaalde sectoren zoals landbouw of infrastructuurbouw een evidentie is geworden maar dat ontwikkelingsinterventies doorgaans slechts matig anticiperen op toekomstige effecten van klimaatverandering. Een efficiënte

en effectieve adaptatie moet in alle sleutelfases aan bod komen maar dit is zelden het geval, zo blijkt uit het rapport (Dienst Bijzondere Evaluatie, 2013, p. 52).

De rapporten uit 2010 en 2013 concluderen dus dat adaptatie aan klimaatverandering een deel van de aandacht heeft opgeëist binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector. Het NGO-landschap bleef echter grotendeels onderbelicht in voorgaand onderzoek en deze thesis focust daarom specifiek op het thema van adaptatie aan klimaatverandering binnen de Vlaamse ontwikkelingssamenwerking NGO's die van milieu een prioriteit of belangrijke secundaire doelstelling gemaakt hebben. Deze NGO's werden gekozen omdat zij de meest waarschijnlijke zijn die aandacht hebben voor het thema van adaptatie aan klimaatverandering. De analyse wordt opgehangen aan de theoretische kapstok van McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010). Hierdoor wordt immers verzekerd dat alle aspecten van adaptatie aan klimaatverandering en het mainstreamen van adaptatie aan bod zullen komen in de evaluatie. Op die manier kan dan een correct antwoord geformuleerd worden op de hoofdvraag van dit onderzoek, namelijk 'Krijgt adaptatie aan klimaatverandering een plaats in de werking van ontwikkelingssamenwerking NGO's?'.

2 Theoretisch kader op basis van McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010)

In dit onderdeel wordt het conceptueel kader uiteengezet dat voornamelijk werd gebaseerd op het werk van McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010). Eerst wordt adaptatie aan klimaatverandering besproken aan de hand van de twee dominante invalshoeken in dit domein. Bij adaptatie wordt doorgaans de nadruk gelegd op de impacts van klimaatverandering of op de gerelateerde kwetsbaarheden. Vervolgens wordt dieper ingegaan op de verschillende soorten adaptatiestrategieën die McGray et al. in hun grootschalig onderzoek hebben geïdentificeerd. Hierna volgt een uiteenzetting van het continuüm uit het werk van McGray et al. Op dit continuüm worden adaptatiemaatregelen geplaatst die, ofwel volledig overeenkomen met pure ontwikkeling, ofwel expliciet opgestart worden om klimaatverandering, ofwel hier ergens tussen liggen. Daarna volgt een uiteenzetting van de mainstreaming keten die Olhoff & Schaer in hun onderzoek hanteren. Ten slotte worden de onderzoeksvragen besproken en geoperationaliseerd.

2.1 Twee perspectieven om de uitdaging te benaderen: Impacts of kwetsbaarheden

De uitdaging om adaptatie aan klimaatverandering in te passen in de ontwikkelingsinterventies wordt doorgaans bekeken vanuit twee verschillende perspectieven. Activiteiten binnen de eerste benadering trachten vooral responsmechanismen op te zetten die de specifieke impacts van klimaatverandering proberen op te vangen. Deze benadering is eerder technologisch van invulling en omvat ook het concept van *climate-proofing* waarbij interventies en programma's op hun blootstelling aan specifieke gekende klimaatrisico's gescreend worden. Het tweede perspectief gaat uit van de kwetsbaarheid van natuurlijke en menselijke systemen voor klimaatverandering. Interventies binnen deze tweede benadering beogen de vermelde kwetsbaarheid te beperken door de capaciteiten van de gemeenschappen te versterken zodat ze beter met die uitdagingen om kunnen gaan. Deze aanpak heeft met andere woorden voor ogen om de gemeenschappen weerbaarder te maken voor klimaatverandering. Kort samengevat ligt de focus in de eerste benadering op de impacts van klimaatverandering en in de tweede op kwetsbaarheid voor datzelfde fenomeen (McGray et al., 2007 p. 2; Waeterloos, 2010, p. 32;).

In het analyse hoofdstuk wordt nagegaan welk perspectief vooral gehanteerd wordt door de bevraagde ontwikkelingssamenwerking NGO's.

2.2 Adaptatieactiviteiten onderscheiden aan de hand van strategie (McGray et al.)

McGray et al. (2007, p. 13) analyseerden een hele reeks ontwikkelingsplannen, –programma's en -projecten met verschillende soorten adaptatiemaatregelen en onderscheidten aan de hand van die analyse de verschillende strategieën van adaptatie aan klimaatverandering.

Uit de dataset kwamen verschillende strategieën naar voren die hieronder uitgebreid besproken worden. De eerste strategie, die volgens onderzoek van McGray et al. trouwens het meeste voorkwam in de ontwikkelingscontext, is het veranderen van de managementpraktijken van natuurlijke hulpbronnen. Mogelijke adaptatiestrategieën in dit opzicht zijn onder andere het veranderen van het beheer van water, land, beschermde gebieden en visserijen.

De tweede aanpak die McGray et al. aanhalen, is het opzetten van instituties zoals bijvoorbeeld comités oprichten, mechanismen ontwerpen om informatie over institutionele grenzen heen uit te wisselen, beleidsmedewerkers binnen de organisatie trainen, en meer.

De derde strategie die ze onderscheiden, is het opstarten van planprocessen. Hiermee bedoelen McGray et al. onder andere de ontwikkeling van rampenplannen en het overleg met stakeholders over gegevens rond klimaatkwetsbaarheden.

Een vierde adaptatiestrategie die geïdentificeerd wordt, is het verhogen van het bewustzijn bij de betrokken actoren over klimaatverandering of het milieu in het algemeen.

De vijfde aanpak bestaat erin om technologische veranderingen te bevorderen door bijvoorbeeld het opzetten van irrigatie- of communicatietechnologieën.

Als zesde strategie wijzen McGray et al. op de ontwikkeling van vroege-waarschuwing en monitoring systemen.

Een ander plan van aanpak dat onderscheiden wordt, is het aanpassen van landbouwpraktijken aan de veranderende klimatologische omstandigheden.

De achtste strategie zet in op de onderliggende oorzaken van klimaatkwetsbaarheid en probeert de mensen te empoweren. Dit kan onder andere door armoede, analfabetisme of gender-ongelijkheid aan te pakken.

De negende adaptatiestrategie is het bevorderen van beleidsveranderingen in de milieusector door te lobbyen voor nieuw of aangepast beleid in het ontwikkelingsland.

Het verbeteren van de infrastructuur is de tiende strategie die gehanteerd wordt binnen de ontwikkelingssector. Denk in dit opzicht bijvoorbeeld aan het verbeteren van het wegennetwerk, het versterken van zeedijken of het uitwerken van goede irrigatiesystemen.

De elfde strategie die McGray et al. identificeren in hun onderzoek is het opzetten van verzekeringsmechanismen voor de lokale bevolking.

De twaalfde en laatste strategie omvat de vergaande activiteiten die specifiek worden opgestart om de confrontatie met klimaatverandering aan te gaan. Het doen verhuizen van een gemeenschap door de verwachte stijging van het zeeniveau is hier een duidelijk voorbeeld van.

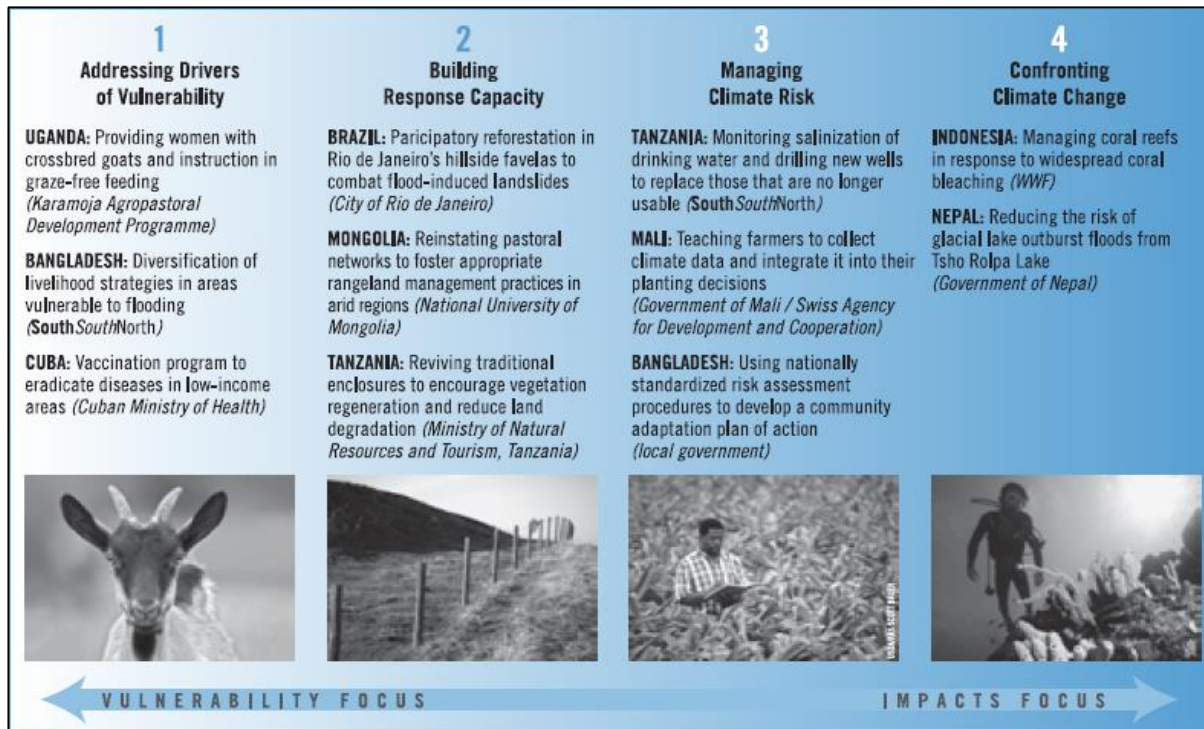
In deze studie wordt nagegaan welke adaptatiestrategieën vooral gehanteerd worden door de NGO's binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector.

2.3 Het continuüm voor adaptatie-interventies (McGray et al.)

Hierboven werd een aanpak aangereikt om adaptatiemaatregelen van elkaar te onderscheiden. Dit is in de praktijk echter moeilijk om te doen met concrete adaptatiestrategieën. Om die reden stellen McGray et al. (2007, pp. 17-22) voor om de adaptatieactiviteiten op een continuüm te plaatsen waarbij aan de linkse kant de focus van de adaptatiestrategieën op kwetsbaarheden ligt. Deze initiatieven komen trouwens erg overeen met de traditionele ontwikkelingsaanpak waar klimaatverandering zo goed als geen plaats krijgt. Aan de rechterzijde van het continuüm bevinden zich de interventies die opgestart zijn met het exclusieve doel om op de impacts van klimaatverandering te anticiperen.

Alle adaptatie-activiteiten kunnen volgens McGray et al. onderverdeeld worden in vier omvattende types van adaptatie-interventies, namelijk het aanpakken van de onderliggende redenen van kwetsbaarheid voor klimaatverandering, het opbouwen van de responscapaciteiten, het beheren van klimaatrisico's en tenslotte de confrontatie aangaan met klimaatverandering. Die verschillende types worden grafisch voorgesteld in figuur 2 en worden in de volgende paragraaf besproken.

Figuur 2. Een continuüm van adaptatie-activiteiten van ontwikkeling tot klimaatverandering

Bron: McGray et al. (2007)

Het eerste type adaptatie-activiteiten wil de onderliggende redenen van de kwetsbaarheid van gemeenschappen voor klimaatverandering aanpakken. Dergelijke interventies proberen vooral bij te dragen tot de ontwikkeling van de betrokken gemeenschappen. In dit opzicht focussen activiteiten voornamelijk op het tegengaan van armoede en het verbeteren van de mogelijkheden van de bevolking. Hierdoor zullen ze immers minder kwetsbaar zijn voor tegenspoed, onafhankelijk van het feit of die door de klimaatverandering wordt veroorzaakt of niet. Voorbeelden van dit type zijn diversificatie in levensonderhoud, het aanpakken van analfabetisme en initiatieven die vrouwenrechten ten goede komen. Het is duidelijk dat er bij dit type geen aandacht wordt gegeven aan de specifieke details van klimaatverandering. Veel van deze initiatieven proberen de capaciteiten van de bevolking op te bouwen zodat de mensen beter gewapend zijn om actie te kunnen ondernemen indien de effecten van klimaatverandering voelbaar zouden worden. Hoewel armoede vaak aangepakt moet worden vooraleer meer impact-georiënteerde adaptatie-activiteiten een effect kunnen hebben is het toch belangrijk om meer rekening te houden met klimaatverandering. Indien men dit niet doet, loopt men immers het gevaar op maladaptatie. Een voorbeeld hiervan is het veranderen van mangroves in viskwekerijen, hetgeen een direct economisch voordeel met zich meebrengt maar op de lange termijn is de lokale bevolking wel kwetsbaarder voor de impact van tsunami's.

Het tweede type adaptatie-interventies omvat alle inspanningen met als doel de responscapaciteiten van de lokale bevolking te vergroten. Dit soort interventies vormen de basis waarop men kan verder bouwen aan de hand van meer gerichte acties rond klimaatverandering. Die activiteiten draaien vaak rond de opbouw van instituties en zijn veelal technologische ingrepen. Mogelijke activiteiten in dit opzicht zijn de ontwikkeling van communicatiesystemen en planprocessen, het uitwerken van kaarten, de monitoring van het weer en een goed beheer van de natuurlijke hulpbronnen. Informatie over klimaatverandering speelt in deze context geen cruciale rol maar voldoende bewustzijn over de

kwestie leidt er wel toe dat het voorrang krijgt op andere activiteiten. In deze categorie van adaptatie-interventies vallen vaak die initiatieven die gepaard gaan met grote onzekerheden. Aangezien men de exacte impact niet kan voorspellen, zal er vaak geopteerd worden om dit soort activiteiten op te zetten die de weerbaarheid van de natuurlijke en menselijke systemen vergroot zodat de lokale bevolking toch beter in staat zal zijn om een antwoord te bieden op de mogelijke gevolgen van klimaatverandering.

Het derde type wordt door McGray et al. beschreven als het beheren van klimaatrisico's. In tegenstelling tot de vorige twee types ligt hier de focus op de impacts en risico's van klimaatverandering. Het concept *climate risk management* (CRM) heeft veel raakvlakken met het derde type van McGray et al. CRM slaat op het proces waarbij klimaatinformatie opgenomen wordt in beslissingen om zo de negatieve effecten op hulpbronnen en levensonderhoud te beperken. De CRM-aanpak stelt dat het beheer van huidige klimaatrisico's de basis moet vormen waarop het beheer van de complexe, lange-termijn risico's van klimaatverandering gebaseerd moet worden. In deze categorie vallen veel initiatieven die een antwoord proberen te bieden op verwachte rampen door planning maar ook heel wat technologische benaderingen zoals bijvoorbeeld droogte-resistente gewassen. Voorts worden in deze categorie ook de initiatieven onderverdeeld die concrete projecten wil *climate-proofen*. Voor al deze activiteiten hangt het welslagen af van de beschikbaarheid van klimaatinformatie en worden de voorspellingen beter met een relatief grote zekerheid voorspeld. Indien dit niet het geval is, zullen die initiatieven meer dan eens verloren moeite zijn of zelfs bijdragen tot maladaptatie.

De vierde en laatste categorie die zich helemaal rechts bevindt op het continuüm omvat activiteiten die de confrontatie specifiek aangaan met klimaatverandering. Dit type van adaptatie-interventies legt zo goed als exclusief de nadruk op het aanpakken van de impacts van klimaatverandering. Dit soort activiteiten onderscheidt zich van initiatieven uit de vorige categorie door de klimaatrisico's die aangepakt worden. De risico's waarop deze interventies zich richten treden duidelijk buiten de grenzen van impacts van de historische klimaatvariabiliteit en kunnen uitsluitend toegeschreven worden aan de door-mensen-geïnduceerde klimaatverandering. Voorbeelden van initiatieven binnen deze categorie zijn het doen verhuizen van gemeenschappen door een stijging van de zeespiegel en heel wat initiatieven met betrekking tot het afsmelten van ijs. Gletsjers die smelten kunnen bijvoorbeeld zorgen voor een verhoogde druk op reeds onstabiele natuurlijke bronnen waardoor de levens van vele mensen in gevaar komen. Het is duidelijk dat deze categorie vergaande en vaak kostelijke initiatieven omvat. Dit verklaart meteen waarom dergelijke activiteiten niet vaak voorkomen. McGray et al. halen in hun rapport wel aan dat er heel wat tekenen zijn die erop wijzen dat men steeds vaker genoodzaakt zal zijn om juist naar die laatste-toevlucht-initiatieven terug te grijpen. Een kanttekening die hier gemaakt moet worden is dat de noodzaak om terug te grijpen naar deze vergaande initiatieven grotendeels vermeden wordt door successen te boeken in de andere drie types van adaptatie-initiatieven en uiteraard ook door vooruitgang te boeken met betrekking tot mitigatie-initiatieven.

Aan de hand van een doorlichting van de betrokken NGO's evalueert deze paper welke van de vier types het meest terugkomt onder de adaptatie-activiteiten van de NGO's. Op die manier toont deze mapping oefening onder andere aan hoe de bevraagde NGO's precies omgaan met adaptatie aan klimaatverandering binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector en waar hun prioriteiten momenteel liggen.

2.4 Mainstreaming van adaptatie in ontwikkelingssamenwerking (Olhoff & Schaer)

Olhoff & Schaer (2010) bouwen verder op het hierboven vermelde werk van McGray et al. en identificeren zeven componenten van mainstreaming die zich bevinden op het bestuurlijk -, het operationeel- en het implementeringniveau. Die componenten zullen in de volgende paragrafen achtereenvolgens besproken worden (Olhoff & Schaer, 2010, pp. 10-12).

Vooraleer de uitdaging van klimaatverandering opgenomen kan worden in de werking van ontwikkelingssamenwerking is het nodig dat de sleutelspelers (de lokale partners en de donors zelf) zich bewust zijn van de verbanden tussen klimaatverandering en ontwikkeling. Een eerste component van mainstreaming op het bestuurlijk niveau is dan ook het vergroten van dit bewustzijn bij de verschillende actoren aan de hand van de verspreiding van flyers en brochures of het organiseren van trainingen en seminars.

De tweede component die Olhoff & Schaer aanhalen, is de ex-ante screening van klimaatrisico's en kwetsbaarheden op sectorniveau. De auteurs spreken hier van het hanteren van een klimaatlens om beleid, strategieën, plannen en programma's na te gaan op de volgende zaken: hun kwetsbaarheid voor klimaatimpacts; de mate waarin klimaatrisico's opgenomen werden in de formuleringsfase; of het beleid, de strategie of het plan kan leiden tot maladaptatie; en tenslotte welke aanpassingen mogelijk zijn voor reeds bestaande strategieën, plannen en programma's zodat ze wel rekening houden met klimaatrisico's en/of opportuniteiten.

De volgende stap die dan genomen kan worden op het operationele niveau is een gedetailleerde klimaat-evaluatie voor concrete ketens of projecten en dit is dan ook een derde factor van de mainstreaming keten.

Die gedetailleerde evaluatie kan leiden tot de identificatie van de alternatieve adaptatie opties en uiteindelijk tot het selecteren en identificeren van de prioriteiten. Dit zijn het vierde en vijfde onderdeel in het mainstreaming proces van Olhoff & Schaer.

De zesde component is vervolgens de implementering van de gekozen adaptatieopties en instrumenten, waarbij budgetallocatie uiteraard een belangrijke rol.

De laatste component op de lijst van Olhoff & Schaer is ten slotte de monitoring- en evaluatiefase na de implementering van de adaptatiemaatregelen. De lessen die hieruit getrokken worden, kunnen vervolgens leiden tot aanpassingen van het beleid, de strategieën, plannen, programma's en projecten.

Aan de hand van een vragenlijst en vijf diepte-interviews wordt nagegaan of de NGO's de hierboven vermelde schakels van het mainstreaming proces doorlopen en waar de knelpunten precies liggen.

2.5 Operationalisering van de onderzoeksvragen aan de hand van de theoretische kaders

In dit onderdeel worden de theoretische kaders samengevat aan de hand van de matrices met kernvariabelen en wordt besproken hoe die variabelen vertaald worden naar het concrete onderzoek. Die uiteenzetting leidt tot de formulering van de verschillende onderzoeksvragen van deze studie.

Figuur 3 is de matrix met kernvariabelen voor adaptatie aan klimaatverandering en geeft aan hoe de belangrijkste concepten uit de theorie van McGray et al. precies samenhangen. McGray et al. (2007) stellen vast dat er twee uitgangspunten worden gehanteerd wanneer men naar adaptatie aan klimaatverandering gaat kijken in de context van ontwikkelingssamenwerking. De eerste benadering focust op impacts en is eerder technologisch van aard. De tweede gaat echter uit van de kwetsbaarheden van natuurlijke en menselijke systemen aan klimaatverandering en probeert die zoveel mogelijk te beperken.

Hiernaast identificeren McGray et al. (2007) binnen ontwikkelingsplannen, -programma's en -projecten verschillende strategieën om aan adaptatie te doen. Op die manier onderscheiden adaptatie-activiteiten zich van elkaar door de nadruk op verschillende aspecten van klimaatverandering te leggen. Die strategieën werden reeds in een vorig onderdeel (zie 2.2) besproken en worden hier slechts kort aangehaald: beheer van natuurlijk rijkdommen, opzet van instituties, opstart van planprocessen, verhogen van bewustzijn, technologische veranderingen, ontwikkeling van vroege-waarschuwing- en monitoringsystemen, aanpassen van landbouwpraktijken, empoweren van mensen, lobbyen voor nieuw of aangepast beleid in het ontwikkelingsland, verbeteren van de infrastructuur, opzetten van verzekeringsmechanismen, en ten slotte vergaande activiteiten die specifiek opgestart worden om de confrontatie met klimaatverandering aan te gaan. De matrix maakt duidelijk tot welk type de verschillende strategieën behoren.

Omdat het in de praktijk moeilijk blijkt te zijn om de verschillende interventies te onderscheiden, argumenteren McGray et al. (2007) om een continuüm te hanteren waarop de verschillende adaptatie-activiteiten geplaatst kunnen worden. Van links naar rechts kunnen op het continuüm vier types van interventies teruggevonden worden: inzetten op onderliggende redenen van kwetsbaarheid, proberen vergroten van de responscapaciteiten, beheren van klimaatrisico's en ten slotte de confrontatie aangaan met klimaatverandering. Uit figuur 3 is af te lezen dat types één en twee meer uitgaan van de kwetsbaarheden benadering, terwijl types drie en vier meer impactgeoriënteerd zijn. Vooraleer de verschillende types op één continuüm geplaatst kunnen worden moeten de verschillende types gelijkgesteld worden aan elkaar. De kans dat het tweede en derde type vaker voorkomen dan het eerste en vierde is groter aangezien die categorieën meer variabelen omvatten dan de andere categorieën. Om die reden wordt er voor het continuüm gewerkt met gemiddelden per type. De analyse van deze kernvariabelen zal voornamelijk gebaseerd zijn op vraag 10 uit de survey en aanvullend op de diepte-interviews en vraag 7 van de vragenlijst.

Figuur 3. Matrix met kernvariabelen voor adaptatie aan klimaatverandering

Perspectieven	Kwetsbaarheden		Impacts	
Types	Onderliggende redenen van kwetsbaarheid aanpakken	Responscapaciteiten aanpakken	Klimaatrisico's beheren	Confrontatie met klimaatverandering aangaan
Strategieën	Mensen empoweren	Managementpraktijken veranderen	Technologische veranderingen bevorderen	activiteiten die impacts expliciet aanpakken
		Instituties opbouwen	Vroege waarschuwings-en monitoringsystemen	
		Planprocessen opstarten	Landbouwpraktijken veranderen	
		Beleidsveranderingen bevorderen	Infrastructuur verbeteren	
		Verzekeringsmechanismen voorzien		

Om te kijken in welke mate het mainstreamen van adaptatie aan klimaatverandering is doorgevoerd bij de NGO's worden de zeven mainstreaming-componenten van Olhoff en Schaer (2010) gebruikt. Die elementen van mainstreaming zijn volgens Olhoff & Schaer het vergroten van bewustzijn, de ex-ante screening van klimaatrisico's en kwetsbaarheden, een gedetailleerde klimaatrisico-evaluatie, de identificatie van alternatieve adaptatie-opties, de selectie van de prioriteiten, de implementering van de gekozen opties en instrumenten en als laatste is er nog de monitoring- en evaluatiefase. Dit wordt ter verduidelijking samengevat in figuur 4. De kernvariabelen worden ook gelinkt met de vragen uit de survey.

Figuur 4. Matrix met kernvariabelen voor mainstreaming van adaptatie

Bestuurlijk niveau	Bewustzijn vergroten	Vraag 1
		Vraag 2
	Ex-ante screening van klimaatrisico's en kwetsbaarheden op sectorniveau	Vraag 3 Vraag 6
Operationeel niveau	Gedetailleerde klimaat-evaluatie voor ketens of projecten	Vraag 7: Richtlijnen Vraag 7: Instrumenten
	Identificatie van alternatieve adaptatie-opties	Vraag 8, 9 en diepte-interview
	Selectie en identificatie van prioriteiten	Diepte-interview
Implementeringsniveau	Implementering van adaptatie-opties	Vraag 10
	Implementering van instrumenten	Vraag 11
	Monitoring- en evaluatie adaptatie-opties	Diepte-interview

De enquête die gebruikt wordt voor dit onderzoek is gebaseerd op de hierboven aangehaalde theoretische kaders en is terug te vinden in bijlage 1 (zie bijlage 1). De structuur van de survey bestaat uit de drie niveaus van Olhoff & Schaer, namelijk het bestuurlijk-, operationeel- en het implementeringsniveau. In de survey worden de verschillende componenten van het mainstreaming proces aangehaald en de respondenten moeten aangeven welke gehanteerd worden binnen hun organisatie (zie figuur 4). In het operationalisering deel wordt ook dieper ingegaan op de verschillende adaptatiestrategieën van McGray et al. (zie figuur 3). Op die manier kan achterhaald worden welke strategieën de NGO's vooral gebruiken, welk perspectief de organisaties hanteren en wat hun prioriteiten momenteel zijn. Op het einde van de enquête (vraag 13 en 14) wordt aan de respondenten ook gevraagd om aan te geven welke obstakels of uitdagingen zij ervaren wanneer ze adaptatie aan klimaatverandering in de activiteiten van hun organisatie willen opnemen.

Na deze uiteenzetting kunnen de gegevens van de survey gebruikt worden om een antwoord op de volgende onderzoeksvragen te formuleren:

1. Krijgt het thema 'adaptatie aan klimaatverandering' een plaats binnen de werking van de *most likely* NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector?
2. Is er sprake van mainstreaming van adaptatie aan klimaatverandering?
3. Welke klimaatsverandering-frames (op basis van McGray et al.) worden er gehanteerd?
4. Wat is de focus en welke zijn de prioriteiten van de NGO's?
5. Welke zijn de uitdagingen betreffende het mainstreamen van adaptatie?

In de analyse zullen de hierboven vermelde vragen beantwoord worden aan de hand van de conceptuele kaders van Mcgray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010). Tijdens die bespreking komen ook andere aspecten aan bod zoals de instrumenten of strategieën die de NGO's vooral hanteren, in welke mate die instrumenten reeds gehanteerd worden en waar de prioriteiten en uitdagingen in toekomst zullen liggen volgens de NGO's zelf.

3 Methodologie

In de volgende paragrafen wordt het methodologische luik van de thesis besproken. In dit onderdeel wordt vervolgens ook de relevantie van deze studie besproken. Het hoofdstuk wordt ten slotte afgesloten door enkele bedenkingen aan te halen met betrekking tot dit onderzoek.

3.1 De onderzoeksmethoden

Om de complexiteit van het onderzoeksdomein volledig te vatten is het niet betrouwbaar om gebruik te maken van slechts één observatiemethode. Verschillende data bespreken immers verschillende aspecten van de onderzoeksvragen (Devillé, Jaspert, & Swyngedouw, 2007, p. 49). De verzamelde informatie is afkomstig uit voorgaand onderzoek, een vragenlijst die online ingevuld werd door de betrokken NGO's (zie bijlage 1) en vijf diepte-interviews.

De survey is gebaseerd op een vragenlijst van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO): 'Stocktaking of progress on integrating adaptation to climate change into development co-operation activities' (Agrawala & Gigli, 2007). Er werden echter ook aanpassingen gedaan aan de hand van suggesties door Nadia Molenaers (Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en -Beheer), Sarah Lamote (11.11.11), en Karla Van Eynde (onderzoeker en deskundige binnen domein, o.a. meegewerkt aan Bijzondere Evaluatie Strategienota 'Milieu' van 2002). Op die manier sluit de vragenlijst dichter aan bij de theoretische kaders die gehanteerd worden binnen dit onderzoek en kan er een antwoord gezocht worden op de hoofdvraag van dit onderzoek, namelijk: 'Krijgt adaptatie aan klimaatverandering een plaats in de werking van ontwikkelingssamenwerking NGO's?'

Om een volledig beeld te krijgen van 'de werking van de NGO's' worden de organisaties doorgelicht op drie niveaus, namelijk het bestuurlijk-, het operationeel- en het implementeringsniveau. De verschillende componenten die McGray et al. (2007) en Olhoff & Schaer (2010) aanhalen, dienen als leidraad om bij elke NGO na te gaan hoe ze het thema 'adaptatie aan klimaatverandering' precies invullen.

In dit onderzoek ligt de nadruk expliciet op adaptatie aan klimaatverandering. Dit is immers een aspect dat in voorgaand onderzoek onderbelicht is gebleven. Adaptatie komt in het rapport van de Dienst Bijzondere Evaluatie bijvoorbeeld wel aan bod, maar het blijft beperkt tot enkele korte vragen en de nadruk ligt voornamelijk op het veel bredere thema 'milieu' en de Strategienota zelf. Van Ypersele vat het belang van het thema 'adaptatie aan klimaatverandering' als volgt samen in zijn rapport van 2008: 'het uitblijven van een strategie om adaptatie in ontwikkelingssamenwerking te integreren zal leiden tot een erosie van hetgeen tot nu toe bereikt is in het licht van de Millennium Doelstellingen (Van Ypersele, 2008, p. 23).

Dit is uiteraard een proces waarbij veel actoren op alle niveaus betrokken moeten worden maar in dit onderzoek ligt de nadruk op de NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector. Aangezien NGO's een belangrijke rol kunnen spelen in die context, is het interessant om in kaart te brengen waar de Vlaamse NGO-sector momenteel staat inzake adaptatie aan klimaatverandering.

De NGO's zijn meer bepaald interessante spelers omdat ze binnen het domein zowel handelen op nationaal, sectoraal en project niveau en ook in het rapport van OESO (2009, p. 71) worden ze aangehaald als sleutelspelers voor de integratie van klimaatverandering in de ontwikkelingssamenwerking. Op het nationaal niveau is vooral de integratie van adaptatie op het planningsniveau van ontwikkelingssamenwerking van belang. Het sectorale niveau is ook belangrijk aangezien de kwetsbaarheden en responsies erg sectorspecifiek zijn. Het projectniveau ten slotte verdient de nodige aandacht doordat de specifieke lokale ontwikkelingsactiviteiten erg kwetsbaar

blijken voor de impact van klimaatverandering. Voorts kunnen projecten de kwetsbaarheid van bevolking en ecosystemen doen toenemen of afnemen (OESO, 2009, p. 142).

In ontwikkelingslanden zijn de meeste NGO's vooral op het projectniveau sleutelspelers op vlak van ontwikkeling. Ze werken samen met lokale actoren, zowel direct (in dialoog met lokale overheden en NGO's) als indirect (financiële input), om ontwikkelingsprogramma's en -projecten te plannen, te implementeren, te monitoren en te evalueren (OESO, 2009, p. 143). Door de lokale impact van klimaatverandering is maatwerk vereist en daarom is een decentrale aanpak aangewezen en hierin kunnen NGO's juist een cruciale rol spelen.

Nu verklaard is waarom er gekozen werd voor NGO's, kan er dieper ingegaan worden op de steekproef die voor dit onderzoek is getrokken. In samenwerking met de NGO-federatie werden in maart 2014 de Vlaamse en tweetalige programma-NGO's gecontacteerd die aangesloten zijn bij de NGO-federatie (Neiryck, 24.03.2014). In de context van dit werk werd gekozen om enkel die NGO's te betrekken waarbij milieu een belangrijke rol speelt in de visie van de organisatie. NGO's met dit profiel zijn immers de meest waarschijnlijke kandidaten om vooruitgang geboekt te hebben met betrekking tot het mainstreamen van adaptatie aan klimaatverandering.

Naast de online survey werden er in april vijf diepte-interviews afgenomen bij medewerkers uit vijf van de bevroegde NGO's. Dit gebeurde telefonisch of in persoon en tijdens die gesprekken konden bepaalde trends uit de data van de survey verder uitgediept worden.

3.2 Enkele bedenkingen met betrekking tot het onderzoek

Een eerste opmerking die gemaakt moet worden heeft te maken met de selectie van de NGO's binnen dit onderzoek. Er werd gekozen om, in samenwerking met de NGO-federatie, de enquête te verspreiden onder de Vlaamse NGO's waarbij milieu een doorslaggevende of belangrijke secundaire doelstelling is. Dit betekent op de eerste plaats dat de steekproef beperkt blijft tot de NGO's die aangesloten zijn bij de NGO-federatie. De niet-erkende NGO's vallen dus buiten de scope van dit onderzoek. Binnen deze studie worden bovendien enkel die programma-NGO's betrokken die expliciete milieudoelstellingen voor ogen hebben. Dit brengt met zich mee dat de analyse in het volgende hoofdstuk enkel betrekking heeft op deze beperkte steekproef van NGO's. In het conclusie onderdeel wordt een poging gedaan om ruimere conclusies te trekken die alle programma-NGO binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector aangaan.

Naast de negen bevroegde programma-NGO's zijn er nog 23 andere programma-NGO's die niet opgenomen worden in dit onderzoek omdat ze focussen op andere thema's zoals onder andere onderwijs, sociale bescherming, handicaps en meer (NGO-federatie, 20.03.2014). Hoewel die NGO's opereren in domeinen die op het eerste zicht weinig te maken hebben met klimaatverandering, verwachten wetenschappers en beleidsmakers toch dat de impact van klimaatverandering zich ook zal doordrukken in die domeinen. Onderzoek toont immers aan dat het stijgen van de temperatuur zal leiden tot een stijging van de infecties door tropische vectorgebonden ziekten (bv. malaria) en dat waterlopen frequenter geïnfecteerd zullen worden. Dit heeft natuurlijk gevolgen voor de gezondheid van de lokale bevolking (COM, 2009, p. 5). Klimaatverandering heeft bovendien op directe en indirecte wijze gevolgen voor sectoren als educatie, gendergelijkheid, en andere klassieke ontwikkelingssectoren (UNESCO, 2010, p. 10). Een transversale integratie van adaptatie aan klimaatverandering is dan ook a priori gerechtvaardigd, niet alleen in de ontwikkelingssamenwerkingssector, maar in alle sectoren (Dienst Bijzondere Evaluatie, 2013, p. 71).

De tweede opmerking heeft te maken met de onderzoeksmethode en meer bepaald de indeling van de verschillende adaptatiestrategieën van de NGO's in de vier types van McGray et al. Sommige strategieën liggen op de grens tussen twee types waardoor dit proces niet helemaal eenduidig is; een uitdaging waar McGray et al. ook op stotten in hun werk (McGray et al., 2007, p. 51). Waar er dergelijke dubbelzinnigheid bestond, werd bij de onderverdeling zoveel mogelijk in overleg getreden met de respondenten. Op die manier wordt er rekening gehouden met de context en karakteristieken van die specifieke adaptatiemaatregelen zodat ze in het juiste type werden onderverdeeld.

4 Analyse

De verzamelde data over de NGO's wordt besproken aan de hand van de theoretische kaders van McGray et al. en Olhoff & Schaer. Op basis van de analyse van de survey en de diepte-interviews wordt een antwoord geformuleerd op de verschillende onderzoeksvragen. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: 'Krijgt adaptatie aan klimaatverandering een plaats in de werking van ontwikkelingssamenwerking NGO's?'. Die vraag kan maar beantwoord worden wanneer de deelvragen zijn beantwoord. Daarom worden eerst de antwoorden op die deelvragen besproken en daarna wordt teruggekomen op de hoofdvraag of adaptatie aan klimaatverandering al dan niet een plaats krijgt binnen de werking van ontwikkelingssamenwerking NGO's. De analyse en conclusies in dit onderdeel hebben enkel betrekking op de negen bevroegde NGO's uit de Vlaamse ontwikkelingssamenwerkingssector. In het volgende hoofdstuk wordt een ruimer besluit van het onderzoek gemaakt door de bevindingen in een bredere context te plaatsen.

4.1 Is er sprake van mainstreaming van adaptatie aan klimaatverandering?

Deze vraag wordt besproken aan de hand van de zeven componenten van mainstreaming die Olhoff & Schaer (2010) identificeren. Die verschillende aspecten van mainstreaming overspannen het bestuurlijk-, operationeel- en implementeringsniveau en worden hier achtereenvolgens behandeld. In figuur 5 worden de resultaten van deze analyse samengevat aan de hand van de matrix met kernvariabelen voor het mainstreamen van adaptatie.

Figuur 5. Aantal NGO's die de componenten van het mainstreaming proces incorporeren

Bestuurlijk niveau	Bewustzijn vergroten	6 (66,7%)		4 (44,5%)
		9 (100%)		
	Ex-ante screening (sectorniveau) klimaatrisico's & kwetsbaarheden	5 (55,6%)	4 (44,4%)	
Operationeel niveau	Gedetailleerde klimaat-evaluatie voor ketens of projecten	5 (55,6%)		2 (22,2%)
		2 (22,2%)		
	Identificatie van alternatieve adaptatie-opties	9 (100%)		
	Selectie en identificatie van prioriteiten	9 (100%)		
Implementeringsniveau	Implementering van adaptatie-opties	7 strategieën (66,7%)		2 (22,2%)
	Implementering van instrumenten	2 (22,2%)		
	Monitoring & evaluatie adaptatie-opties	3 (33,3%)		

In deze figuur wordt, voor iedere component van het mainstreaming proces, aangegeven hoeveel NGO's stappen hebben ondernomen om die component in de eigen werking te incorporeren. De drie cijfers in de uiterst rechtse kolom vatten alle informatie uit de matrix nog eens samen. Dit cijfer drukt immers uit hoeveel van de NGO's alle componenten van het mainstreaming proces per niveau heeft ondernomen. Deze tabel wordt in de volgende secties (zie 4.1.1, 4.1.2 en 4.1.3) in detail besproken.

4.1.1 Het bestuurlijk niveau

Op het bestuurlijk niveau is het vergroten van het bewustzijn de eerste component die Olhoff & Schaer aanhalen. Aan de hand van de resultaten van de enquête wordt vastgesteld dat de meeste NGO's het bewustzijn rond klimaatverandering proberen te vergroten, zowel in de eigen organisatie (zes NGO's) als bij hun partners (negen NGO's). Zes NGO's doen dit door klimaatverandering aan te halen in rapporten en brochures die verspreid worden onder de eigen medewerkers en andere betrokken actoren.

Iets meer dan de helft van de NGO's (vijf NGO's) organiseert daarnaast ook trainingen en seminars om de kennis rond klimaatverandering verder bij te schaven. Meestal wordt adaptatie binnen die seminars erg uitgebreid besproken. Bij een minderheid van de organisaties, namelijk drie NGO's, wordt dit thema slechts oppervlakkig aangehaald. Twee NGO's lieten klimaatverandering niet aan bod komen tijdens specifieke trainingen maar wel via presentaties, vormingen of informele discussies en dialogen. Eén organisatie heeft een werkgroep opgericht die zich nadrukkelijk op het thema klimaatverandering toespitst.

De tweede component die Olhoff & Schaer aanhalen, is de ex-ante screening van klimaatrisico's en kwetsbaarheden op sectorniveau. Uit de data komt naar voor dat een screening van de klimaatrisico's bij iets meer dan de helft van de organisaties (vijf NGO's) plaatsvindt. Bij één organisatie is dit nog niet gebeurd maar is het wel nog gepland voor later dit jaar. Hiernaast heeft slechts één derde van de NGO's geëvalueerd of hun activiteiten binnen klimaatverandering-gevoelige sectoren liggen. Steeds werd geconcludeerd dat alle of zo goed als alle activiteiten van de organisatie kwetsbaar zijn voor klimaatverandering. Voor het resultaat van de ex-ante screening van zowel de klimaatrisico's als de kwetsbaarheden wordt gekozen voor het gemiddelde tussen beide variabelen, namelijk vier NGO's.

Samenvattend kan gesteld worden dat er slechts bij vier van de bevroegde NGO's sprake is van volledige mainstreaming op het bestuurlijke niveau. Die organisaties deden inspanningen om het bewustzijn te vergroten rond klimaatverandering en zetten bovendien studies op om klimaatrisico's en kwetsbaarheid voor klimaatverandering te onderzoeken binnen hun sector. De andere verenigingen leverden inspanningen op slechts één van beide mainstreaming componenten. Vooral het vergroten van het bewustzijn rond klimaatverandering bij de partners krijgt veel aandacht bij de bevroegde NGO's.

4.1.2 Het operationeel niveau

Op het operationeel niveau bevinden zich volgens Olhoff & Schaer drie componenten: de meer gedetailleerde klimaat-analyse, de identificatie van adaptatie-opties en ten slotte de identificatie van de prioriteiten.

Uit de survey blijkt dat vijf NGO's richtlijnen heeft ontwikkeld of overgenomen van een andere organisatie om klimaatrisico's en gerelateerde kwetsbaarheden in acht te nemen bij programma's of projecten. Slechts twee van de bevroegde organisaties hanteert ook instrumenten om die risico's en kwetsbaarheden te evalueren voor specifieke ketens of projecten. Om de mainstreaming op operationeel niveau volledig door te trekken is het nodig dat de organisaties ook hun adaptatie-opties identificeren en vervolgens hun prioriteiten vastleggen. Uit de enquête en diepte-interviews blijkt dat alle NGO's inderdaad verschillende adaptatiemaatregelen afdoetsen om na te gaan welk alternatief het beste resultaat zal opleveren.

Bij enkele organisaties leidt dit ook tot de identificatie van *best practices* voor een hele keten, sector of regio. Andere respondenten halen aan dat het welslagen van veel adaptatiemaatregelen erg

contextafhankelijk is waardoor de evaluatie steeds opnieuw op projectniveau moet gebeuren. Ze halen in die context ook aan dat de medewerking van lokale partners erg belangrijk is. De lokale partners zijn immers een soort van ervaringsdeskundigen en hun inspraak bij het vaststellen van de prioriteiten is dan ook aangewezen. De meeste NGO's doen ook effectief beroep op lokale partners zoals de kwetsbare gemeenschap zelf terwijl enkele organisaties zelfs een stap verder gaan door de lokale universiteiten bij hun projecten te betrekken. Alle organisaties selecteren en identificeren ten slotte ook prioriteiten. Slechts één NGO laat die selectie afhangen van de specifieke adaptatienoden van een land. Die organisatie focust op enkele landen omdat ze die hebben geïdentificeerd als de meest kwetsbare landen voor de gevolgen van klimaatverandering.

Voor het operationeel niveau kan geconcludeerd worden dat er slechts twee NGO's zijn die richtlijnen hebben ontwikkeld om klimaatrisico's en gerelateerde kwetsbaarheden in acht te nemen en hiervoor ook instrumenten hanteren. Voor drie organisaties blijft het slechts bij richtlijnen en wordt er niet gekozen voor het gebruik van instrumenten om de aspecten in concrete projecten te betrekken. De overige vier NGO's hebben richtlijnen noch instrumenten ontwikkeld.

Aangezien slechts twee organisaties zowel de klimaatrisico's als gerelateerde kwetsbaarheden systematisch in rekening brengen bij het opzetten van hun concrete projecten kan met andere woorden gesteld worden dat de meeste (zeven) NGO's het nalaten om adaptatie aan klimaatverandering te mainstreamen op het operationeel niveau.

4.1.3 Het implementeringsniveau

De eerste schakel die Olhoff & Schaer op het implementeringsniveau van de mainstreaming keten aanhalen, is de implementering van de adaptatiemaatregelen en de hierboven aangehaalde instrumenten. De tweede stap is vervolgens het monitoren en evalueren van de adaptatie-interventies. De gegevens van de enquête maken duidelijk dat de NGO's gemiddeld genomen beroep doen op ongeveer zeven van de elf (66,7 procent) adaptatiestrategieën. Onder de bevraagde organisaties, zijn er drie die hun adaptatiemaatregelen ook systematisch monitoren en evalueren. Twee NGO's geven aan dat ze van plan zijn om hun adaptatiemaatregelen te monitoren en evalueren.

Uit de data blijkt dat vier NGO's momenteel geen instrumenten hanteren om klimaatrisico's en klimaat gerelateerde kwetsbaarheden te evalueren in hun projecten en ook geen intentie hebben om dit in de nabije toekomst te doen. Drie organisaties halen aan dat ze met deze instrumenten in de ontwikkelingsfase zitten. Twee NGO's hebben de instrumenten ontwikkeld en gebruiken ze momenteel in de activiteiten van hun organisatie.

Deze vaststellingen leiden tot de conclusie dat het mainstreaming proces bij de bevraagde *most-likely* NGO's binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector op vlak van implementering nog niet erg ver gevorderd is aangezien slechts twee NGO's alle stappen op dit niveau heeft ondernomen. De overige zeven bevraagde organisaties hebben dus nog veel werk om het mainstreaming proces helemaal door te trekken tot het implementeringsniveau. In dit opzicht lijken enkele NGO's wel een stap vooruit te willen zetten aangezien drie organisaties instrumenten aan het ontwikkelen zijn of dit van plan zijn. Hiernaast zijn er nog eens twee NGO's van plan om hun adaptatiemaatregelen systematisch te gaan monitoren en evalueren.

De bevindingen wat betreft het mainstreamen van adaptatie aan klimaatverandering kunnen als volgt samengevat worden. Op bestuurlijk niveau hebben vier NGO's alle stappen genomen in het mainstreaming proces terwijl dit op het operationeel- en implementeringsniveau er slechts twee zijn. Op basis van de gegevens uit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat het mainstreaming

proces van adaptatie aan klimaatverandering bij de bevroegde Vlaamse ontwikkelingssamenwerking NGO's nog niet ver gevorderd is. Bij de meeste organisaties vindt het thema haar ingang wel op het bestuurlijke niveau aan de hand van inspanningen op vlak van bewustmaking bij de eigen medewerkers (zes NGO's) en de zuidelijke partners (negen NGO's). Bovendien hanteren de bevroegde NGO's gemiddeld zeven van de elf adaptatiestrategieën tijdens hun ontwikkeling activiteiten. Bij vijf NGO's bestaan er ook richtlijnen om de risico's n/of kwetsbaarheden te evalueren voor concrete ketens of projecten. Te vaak wordt echter vastgesteld dat het hier bij blijft. Niet eens de helft (vier NGO's) van de bevroegde organisaties doorloopt alle stappen op het bestuurlijk niveau terwijl dit aantal op operationeel en implementeringsniveau nog maar twee bedraagt. Er zijn echter wel positieve vooruitzichten aangezien verschillende organisaties volop in de ontwikkelingsfase zitten van de nodige instrumenten (drie NGO's) of plannen hebben om hun adaptatie-interventies te monitoren en te evalueren (twee NGO's). Zelfs indien die organisaties hun intenties ook waarmaken, is het mainstreaming proces nog steeds bij slechts de helft van de *most-likely* NGO's volledig doorlopen.

4.2 Welke klimaatverandering-frames worden er gehanteerd?

Om op deze vraag een antwoord te formuleren is het nodig om eerst in detail te bekijken welke adaptatie-strategieën gehanteerd worden door de NGO's. Vervolgens worden die strategieën besproken aan de hand van het continuüm van McGray et al. voor adaptatiemaatregelen. Uit die informatie worden ten slotte conclusies getrokken in verband met de klimaatverandering-frames die de bevroegde NGO's hanteren binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector.

De verschillende adaptatie-inspanningen worden door McGray et al. van elkaar onderscheiden op basis van hun strategie. Het verhogen van bewustzijn gebeurt bij alle bevroegde NGO's; bij de eigen medewerkers, bij de partners in het zuiden of bij beiden. Uit de diepte-interviews werd duidelijk dat die bewustmaking niet expliciet op kwetsbaarheden of risico's ligt. Vaak kwam klimaatverandering algemeen aan bod onder het meer algemene thema 'milieu'. Om die reden wordt de categorie 'het vergroten van bewustzijn' in deze context achterwege gelaten omdat het niets vertelt over de klimaatverandering-frames.

Naast het bewustzijn verhogen, zijn er drie categorieën die door acht van de negen organisaties worden gehanteerd, namelijk het veranderen van de managementpraktijken van natuurlijke hulpbronnen (bijvoorbeeld het beheer van water, land, beschermde gebieden of visserijen), het veranderen van landbouwpraktijken zodat ze aangepast zijn aan een veranderend klimaat en ten slotte het empoweren van mensen (bijvoorbeeld door het aanpakken van analfabetisme, genderongelijkheid of armoede). De opbouw van instituties (bijvoorbeeld door het opzetten van comités of mechanismen om informatie te delen), de bevordering van technologische veranderingen (bijvoorbeeld in het domein van irrigatietechnologie of communicatietechnologie) en het stimuleren van beleidsveranderingen door lobbywerk zijn drie strategieën die door zeven NGO's worden gehanteerd. Twee derde van de bevroegde NGO's, dit zijn zes NGO's, levert inspanningen op vlak van adaptatie aan klimaatverandering door het opstarten van planprocessen (bijvoorbeeld door de ontwikkeling van rampenplannen of overleg te plegen met de stakeholders over gegevens rond klimaatkwetsbaarheden) en iets meer dan de helft van de organisaties (vijf NGO's) zet zich in om de lokale infrastructuur te verbeteren (door bijvoorbeeld het wegennetwerk, zeedijken of irrigatiesystemen uit te bouwen). Slechts twee organisaties zetten zich in voor de ontwikkeling van vroege-waarschuwing en monitoring systemen en maar één organisatie probeert mensen in te dekken tegen de gevolgen van klimaatverandering door te voorzien in verzekeringsmechanismen.

Geen enkele van de bevroegde organisaties geeft aan dat ze vergaande activiteiten heeft opgestart die de confrontatie met klimaatverandering expliciet aangaan. Een overzicht van de verschillende adaptatiemaatregelen en hoe die passen binnen de vier types van McGray et al., kan teruggevonden worden in Figuur 6.

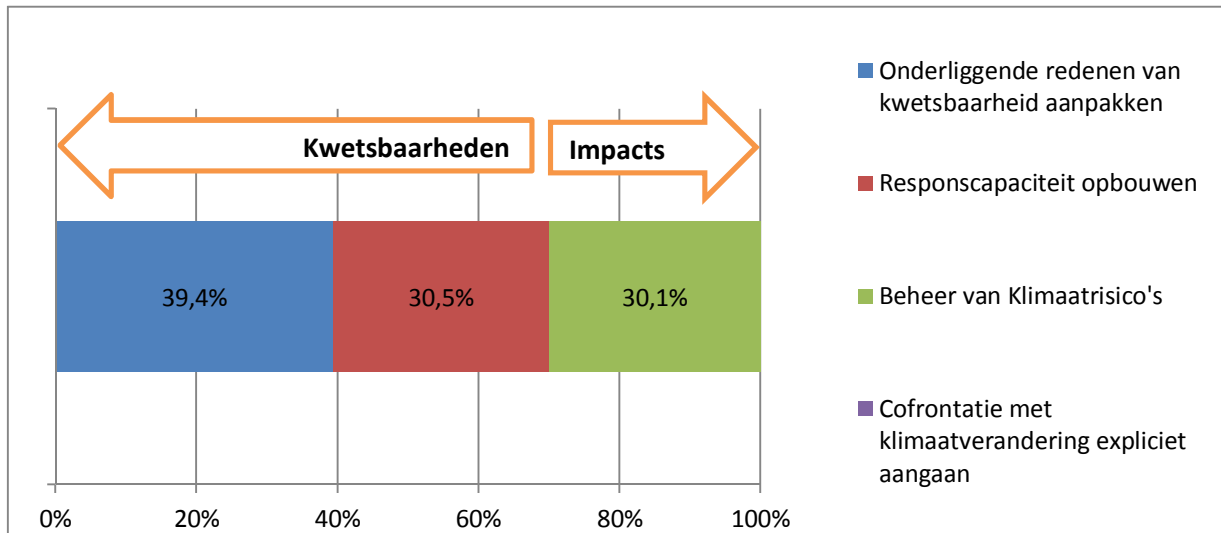
Figuur 6. Aantal NGO's die milieukwetsbaarheden en impacts aanpakken in hun werking

Perspectieven	Kwetsbaarheden (69,9%)		Impacts (30,1%)	
Types	Onderliggende redenen van kwetsbaarheid aanpakken (39,4%)	Responscapaciteiten aanpakken (30,5%)	Klimatrisico's beheren (30,1%)	Confrontatie met klimaatverandering aangaan (0%)
Strategieën	Mensen empoweren (8 NGO's)	Managementpraktijken veranderen (8 NGO's)	Technologische veranderingen bevorderen (7 NGO's)	Vergaande activiteiten die klimaatverandering expliciet aanpakken (geen enkele NGO)
		Instituties opbouwen (7 NGO's)	Vroege waarschuwings-en monitoringsystemen (2 NGO's)	
		Planprocessen opstarten (6 NGO's)	Landbouwpraktijken veranderen (8 NGO's)	
		Beleidsveranderingen bevorderen (7 NGO's)	Infrastructuur verbeteren (5 NGO's)	
		Verzekeringsmechanismen voorzien (1 NGO)		

Wanneer de verschillende adaptatie-strategieën van de betrokken NGO's op het continuüm van McGray et al. geplaatst worden, wordt duidelijk welke van de vier types vooral voorkomen bij de bevroegde ontwikkelingssamenwerking NGO's en welke minder of helemaal niet. Het eerste type van adaptatiemaatregelen waarbij de onderliggende redenen van kwetsbaarheid voor klimaatverandering worden aangepakt, is goed voor 39,4 procent van de adaptatie-activiteiten. Dit eerste type, dat het meest aanleunt bij de traditionele ontwikkelingssamenwerking, wordt dus het meest gehanteerd door de bevroegde NGO's. De tweede categorie omvat de inspanningen die de responscapaciteiten willen opbouwen en is goed voor 30,5 procent van de adaptatie-strategieën. Het derde type, dat door McGray et al. beschreven wordt als klimatrisicobeheer, omvat 30,1 procent van de activiteiten in het domein van adaptatie aan klimaatverandering bij de onderzochte NGO's. Het vierde en laatste type dat de confrontatie met klimaatverandering expliciet aangaat, werd niet

teruggevonden tussen de interventies van de ondervraagde NGO's. Het continuüm wordt grafisch weergegeven in Figuur 7.

Figuur 7. Focus van de interventies van de *most likely* NGO's a.d.h.v. continuüm McGray et al.

Op basis van de hierboven besproken data kunnen enkele conclusies getrokken worden in verband met de klimaatverandering frames die de bevroegde NGO's hanteren binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector. Aangezien vooral het eerste (39,4 procent) en vervolgens het tweede (30,5 procent) en derde type (30,1 procent) van adaptatie-activiteiten wordt teruggevonden bij die NGO's kan gesteld worden dat ze een aanpak hebben die niet uitsluitend binnen het kwetsbaarheid- of impactsperspectief gelegen is. Indien alle activiteiten samen worden genomen blijkt dat de inspanningen niet uitsluitend maar wel hoofdzakelijk (69,9 procent) binnen het kwetsbaarheid-perspectief vallen. De inspanningen van de onderzochte NGO's leunen met andere woorden nog sterk aan bij de traditionele opvatting van ontwikkelingssamenwerking. Met betrekking tot de klimaatverandering-frames proberen ze dus vooral de kwetsbaarheden die gerelateerd zijn aan klimaatverandering in hun werking op te nemen. Slechts 30,1 procent van de strategieën leggen de nadruk op impacts en gaan dus uit van meer diepgaande informatie over klimaatverandering en haar lokale effecten. De inspanningen aan de uiterst rechter zijde van het continuüm, die uitsluitend focussen op impacts door expliciet de confrontatie met klimaatverandering aan te gaan, zijn het minst gerepresenteerd onder de activiteiten van de NGO's. Geen enkele van de bevroegde organisaties heeft tot nog toe gekozen voor een strategie die binnen dit vierde type past. Dit is niet onlogisch aangezien dergelijke inspanningen erg ingrijpend en vaak ook duur zijn. Indien er echter geen vooruitgang wordt geboekt met betrekking tot de mitigatie van klimaatverandering, verwacht men wel dat de noodzaak zal ontstaan om terug te grijpen naar interventies die binnen die vierde categorie van McGray et al. vallen.

Na deze uiteenzetting kan geconcludeerd worden dat de bevroegde NGO's binnen de ontwikkelingssamenwerkingssector voor een adaptatie aanpak kiezen die niet uitsluitend op één van beide perspectieven focust maar wel meer aanleunt bij het perspectief dat uitgaat van de kwetsbaarheden die aan klimaatverandering gerelateerd worden. Dit betekent dat de NGO's binnen dit onderzoek momenteel nog voor een aanpak kiezen die niet veel afwijkt van de traditionele aanpak van ontwikkelingssamenwerking. De adaptatiemaatregelen die binnen deze aanpak worden

genomen, kunnen bestempeld worden als het 'laaghangend fruit' met betrekking tot adaptatie-inspanningen. De maatregelen die binnen het impacts perspectief passen, vereisen concrete informatie over klimaatverandering en haar gevolgen en vergen voorts ook meer middelen. Een meer omvattende aanpak rond klimaatverandering is aangewezen aangezien beide benaderingen verschillende, even belangrijke aspecten van de problematiek aanpakken. Hier wordt later in dit hoofdstuk uitgebreid op teruggekomen bij het antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek (zie 4.5).

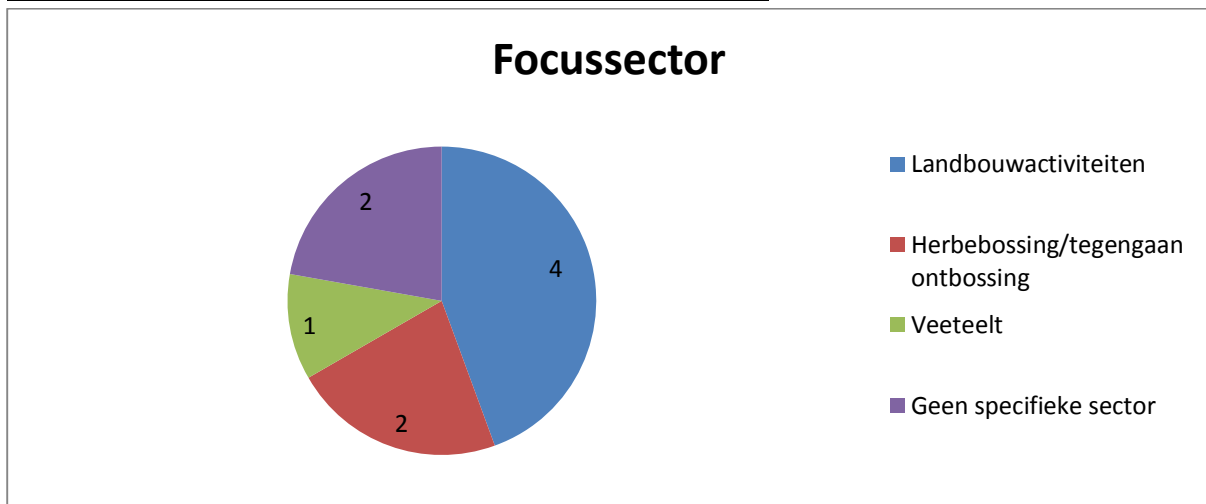
4.3 Wat is de focus en welke zijn de prioriteiten van de NGO's?

In de online survey werden de respondenten gevraagd om aan te geven welke prioriteiten de NGO's voor zichzelf identificeren, in welke sector die liggen en welke landen het meeste aandacht krijgen. De bevindingen rond die vragen worden in de volgende paragrafen besproken.

Het land waar de focus van hun huidige adaptatieactiviteiten ligt is erg verschillend per organisatie. De bevroegde Vlaamse ontwikkelingssamenwerking NGO's opereren zowel in Afrika, Zuid-Amerika en in mindere mate Azië. De meeste organisaties geven aan dat de focus van hun adaptatieactiviteiten overeenkomt met de algemene focus van hun organisatie; slechts één organisatie legt het zwaartepunt van hun activiteiten op Niger, Ethiopië en Haïti omdat ze deze landen hebben geïdentificeerd als de meest kwetsbare landen (onder hun partnerlanden) voor klimaatverandering.

De respondenten van de ontwikkelingssamenwerking NGO's werden ook gevraagd om aan te geven in welk domein de focus van de huidige adaptatieactiviteiten momenteel ligt. In dit opzicht werden de volgende zaken in aflopende volgorde het meeste aangehaald: landbouwactiviteiten (4x), herbebossing (2x) en veeteelt (1x). Ten slotte stelden twee NGO's vast dat ze zich niet op één specifieke sector toeleiden. Deze bevindingen worden ter verduidelijking nog eens grafisch voorgesteld in Figuur 8.

Figuur 8. De focussectoren van de huidige adaptatie-activiteiten

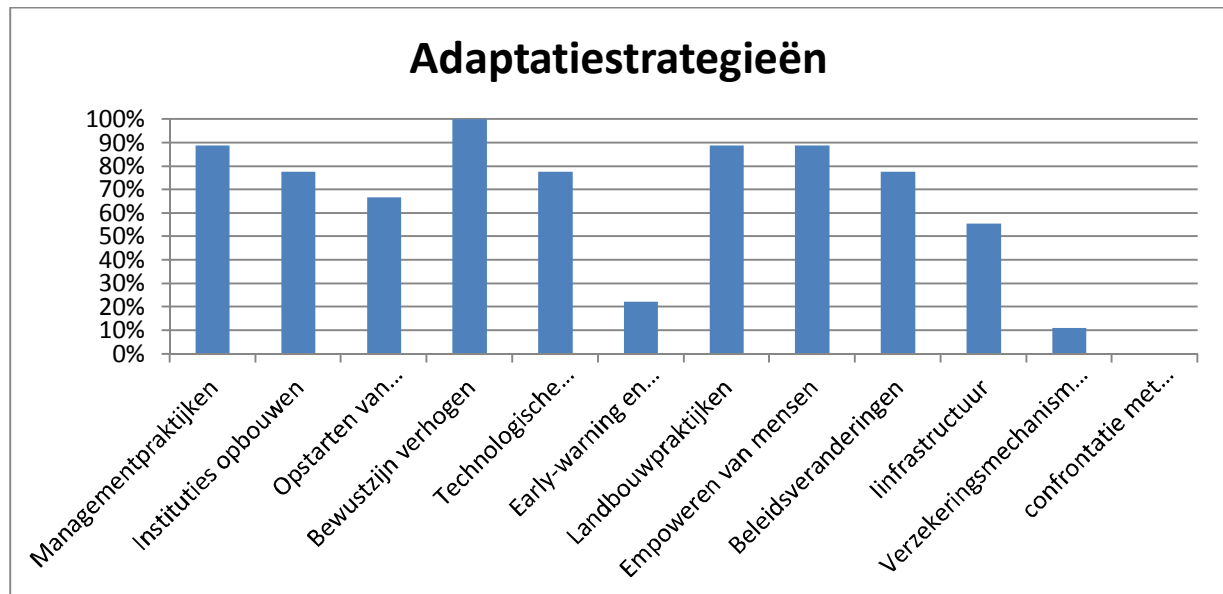

Wanneer gekeken wordt naar de concrete adaptatiemaatregelen (zie Figuur 9) dan blijkt dat de organisaties hun aandacht vooral geven aan bewustzijn vergroten (100 procent), managementpraktijken van natuurlijke hulpbronnen aanpassen (88,9 procent), landbouwpraktijken veranderen (88,9 procent), mensen empoweren (88,9 procent), technologische veranderingen bevorderen (77,8 procent) en lobbywerk voor beleidsveranderingen (77,8 procent). Het minste aandacht ging uit naar het opzetten van *early-warning* systemen (22,2 procent), het ontwikkelen van

verzekeringsmechanismen (11,1 procent) en vergaande activiteiten die de confrontatie met klimaatverandering expliciet aangaan (0 procent).

Naar de toekomst toe denken de respondenten dat de focus vooral zal liggen op het opbouwen van de weerbaarheid (hierbij zou vooral het opzetten van *early-warning* systemen een grote rol gaan spelen) en het uitwerken van een alternatief, duurzaam landbouwmodel dat aangepast is aan de veranderende klimaatomstandigheden. De bevroegde medewerkers van de NGO's halen hierbij bovendien aan dat de financiering van die nieuwe prioriteiten ook veel aandacht en extra inspanningen zal vergen.

Figuur 9. De adaptatiestrategieën van NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector

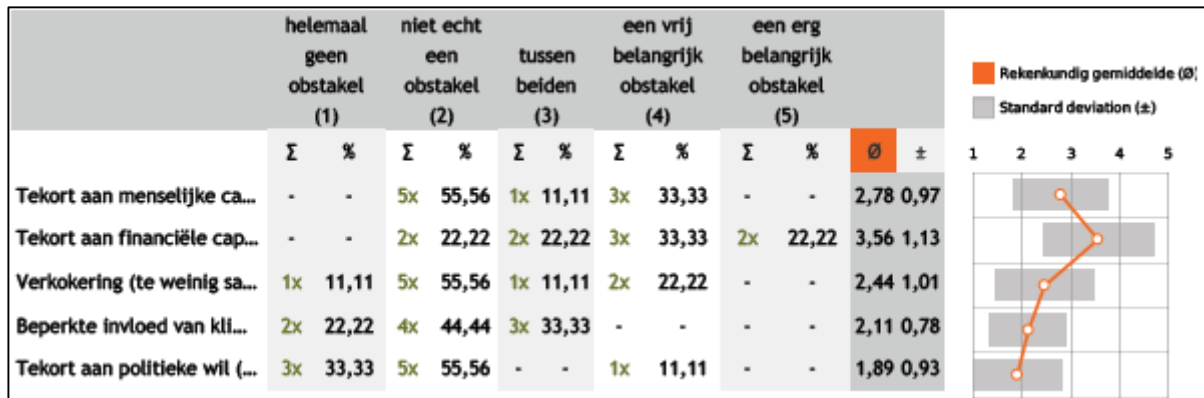

4.4 Welke zijn de uitdagingen betreffende het mainstreamen van adaptatie?

Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van de dertiende en veertiende vraag uit de enquête. De respondenten werden gevraagd om aan te geven welke obstakels vooral relevant zijn voor de eigen organisatie. Er was daarnaast ook ruimte om zelf obstakels aan te halen die nog niet aan bod waren gekomen bij de antwoordmogelijkheden. De respondenten moesten de obstakels op een continuüm plaatsen. Dit continuüm loopt van één tot vijf, waarbij één 'helemaal geen obstakel' en vijf 'een erg belangrijk obstakel' voorstelt.

Zoals uit Figuur 10 af te leiden is, blijkt dat het belangrijkste knelpunt (met een gemiddelde score van 3,56) met betrekking tot adaptatie aan klimaatverandering het tekort aan financiële capaciteit is. Na de financiële capaciteit volgen een tekort aan menselijke capaciteiten (gemiddeld 2,78) en de verkokering (gemiddeld 2,44). Verkokering is het fenomeen waar organisaties binnen hetzelfde domein naast elkaar werken in plaats van samen te werken. De andere twee uitdagingen vormen voor de bevroegde organisaties geen echte obstakels. Volgens de respondenten is er immers helemaal geen tekort aan politieke wil in België (gemiddeld 1,89); ook de beperkte invloed van klimaatspecialisten bij de opmaak van projecten en programma's is geen echt knelpunt (gemiddeld 2,11) om de adaptatie aan klimaatverandering te integreren in de werking van de organisatie.

Figuur 10. De uitdagingen betreffende het mainstreamen van adaptatie

Er dient hier wel een kanttekening gemaakt te worden met betrekking tot enkele knelpunten. Ten eerste stellen de medewerkers van de NGO's, wat betreft het tekort aan menselijke capaciteiten, dat er vooral een tekort is bij de partners in het zuiden. Ten tweede wordt er ook aangehaald dat er een tekort is aan wetenschappelijk onderzoek naar adaptatie van bijvoorbeeld de landbouw. Eén respondent haalt ten derde aan dat, hoewel politieke wil niet als een obstakel wordt gezien, klimaat toch ook geen prioriteit is binnen de Belgische Ontwikkelingssamenwerking. Hiermee bedoelt de respondent dat de NGO's niet worden tegengewerkt door het beleid maar ook niet echt worden aangespoord om heel hard in te zetten op adaptatie aan klimaatverandering. Met betrekking tot de verkokering haalde een respondent ten slotte aan dat het moeilijk is om het concurrentie-denken tussen de organisaties te doorbreken; wat een betere samenwerking uiteraard in de weg staat. Enkele van deze obstakels worden in het volgende hoofdstuk meer in detail besproken waarna vervolgens enkele suggesties gemaakt worden om die uitdagingen aan te pakken.

4.5 Krijgt het thema 'adaptatie aan klimaatverandering' een plaats binnen de werking van de most likely NGO's in de ontwikkelingssector?

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: krijgt het thema 'adaptatie aan klimaatverandering' een plaats binnen de werking van de Vlaamse NGO's? Wanneer naar de bevroegde organisaties gekeken wordt, kan deze vraag gematigd positief beantwoord worden. De organisaties binnen dit onderzoek hebben in zekere mate aandacht voor klimaatverandering en ze hanteren in dit opzicht ook een vrij brede aanpak. Ze benaderen klimaatverandering voornamelijk vanuit het kwetsbaarhedenstandpunt terwijl verschillende NGO's hiernaast ook aandacht hebben voor de impacts die gepaard gaan met klimaatverandering. Stellen dat de huidige aanpak van de bevroegde organisaties de problematiek van klimaatverandering, met de gerelateerde kwetsbaarheden en impacts, volledig overspant, is echter nog een brug te ver. Daarvoor moeten de NGO's eerst nog extra inspanningen leveren door meer diepgaande informatie over klimaatverandering te gebruiken, meer anticiperend te werken op de effecten van klimaatverandering en minder inzetten op het 'laaghangend fruit' onder de adaptatiemaatregelen (zie 4.2). Een dergelijke omvattende aanpak is erg positief aangezien beide perspectieven op klimaatverandering verschillende, even belangrijke, aspecten van de problematiek in rekening brengen. Indien de focus alleen op de impacts van klimaatverandering zou liggen, bestaat de kans dat de meest kwetsbare gemeenschappen verwaarloosd worden. De omgekeerde situatie is ook niet ideaal aangezien de lokale gemeenschappen steeds gevoelig zullen blijven voor klimaatverandering indien het risico op de impact van klimaatverandering niet wordt aangepakt; wat uiteraard ook geen structurele oplossing is. Een dergelijke omvattende aanpak is dus positief maar

het is nog iets anders dan te stellen dat 'alles mag' met betrekking tot adaptatie aan klimaatverandering. Het blijft erg belangrijk dat de betrokken actoren effectieve maatregelen identificeren en verspreiden en leren van zowel de succesvolle als de niet-succesvolle interventies. Dat het merendeel van de bevroegde organisaties klimaatverandering bekijkt vanuit het standpunt van kwetsbaarheden bleek ook uit de diepte-interviews en het jargon dat de respondenten hanteerden wanneer ze spraken over de rol die hun organisatie binnen de klimaatproblematiek speelt. Ze spraken bijvoorbeeld voornamelijk over 'kwetsbare' sectoren of de lokale bevolking die 'gevoelig' is voor de gevolgen van klimaatverandering.

Er kan dus gesteld worden dat adaptatie aan klimaatverandering een plaats heeft gekregen binnen de werking van de onderzochte NGO's. Er is echter nog lang geen sprake van mainstreaming. Er zijn verschillende tekenen dat het mainstreaming proces wel is ingezet, er worden immers gemiddeld genomen zeven van de elf adaptatiestrategieën gehanteerd door de NGO's. Bij veel NGO's blijft het mainstreaming proces echter al steken op het bestuurlijke niveau; slechts vier van de bevroegde organisatie doorliep immers alle stappen op het bestuurlijk niveau. Zoals uit de analyse blijkt (zie 4.1.2 en 4.1.3) zijn de bevroegde NGO's wel van plan om mainstreaming stappen te zetten op het operationeel- en implementeringsniveau maar dit blijft voorlopig nog te beperkt. Slechts vier organisaties hebben momenteel immers alle schakels van de mainstreaming keten opgenomen op het operationeel- en implementeringsniveau.

5 Algemene conclusie, aanbevelingen en suggesties

In dit onderdeel volgt de algemene conclusie van het onderzoek en worden de bevindingen opengetrokken naar de bredere context waarbinnen dit onderzoek zich bevindt. Verder worden enkele suggesties gedaan voor NGO's in de ontwikkelingssamenwerking en wordt ten slotte een aanzet gegeven voor verder onderzoek binnen dit domein.

5.1 De ruimere conclusie van het onderzoek

Zoals reeds enkele keren is aangehaald, focust dit onderzoek op de kleine groep NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector die van milieu een doorslaggevende hoofddoelstelling of belangrijke secundaire doelstelling hebben gemaakt. Dit gegeven heeft uiteraard gevolgen voor de conclusies van deze studie.

Met de bovenstaande bedenking in het achterhoofd is de conclusie uit dit onderzoek immers minder positief. Aangezien de andere NGO's, volgens de NGO-federatie, niet bezig zijn met zaken als klimaatverandering lijkt het er op dat slechts een kleine minderheid van de Vlaamse NGO's aandacht heeft voor adaptatie aan klimaatverandering (Neiryndck, 24.03.2014). Het aandeel van de organisaties dat bezig is met adaptatie aan klimaatverandering is dan al helemaal gelimiteerd. Meer sensibilisering bij NGO's in de verschillende domeinen van ontwikkelingssamenwerking is een eerste stap om deze trend om te keren. Aan de hand van studies kunnen de verbanden tussen hun klimaatverandering en de verschillende ontwikkelingsdomeinen duidelijk gemaakt worden aan de verschillende spelers in de ontwikkelingssamenwerkingssector. Op die manier zijn ze op de hoogte van de gevaren die klimaatverandering met zich meebrengt voor hun praktijken en kunnen ze hier rekening mee houden door adaptatiemaatregelen te treffen.

Ook met betrekking tot het mainstreamen van adaptatie in de ontwikkelingssamenwerking is het nog minder goed gesteld indien de resultaten worden opengetrokken naar de volledige sector in plaats van enkel te focussen op de *most-likely cases*. Bij de andere organisaties is het thema van adaptatie aan klimaatverandering nog geen agendapunt op het bestuurlijke niveau, laat staan dat het terug te vinden is op het operationeel- en implementeringsniveau.

Zelfs bij die NGO's die in dit proces waarschijnlijk het verst staan, vindt dit thema immers moeilijk haar ingang op de lagere niveaus. Het feit dat het mainstreaming proces niet helemaal doorsijpelt tot het operationeel- en implementeringsniveau brengt verschillende gevaren met zich mee. Er moet bijvoorbeeld op gewezen worden dat een gebrek aan aandacht voor adaptatie aan klimaatverandering tijdens de ontwikkelingsinterventies kan leiden tot maladaptatie. Organisaties die geen instrumenten hanteren op operationeel niveau om klimaatrisico's en gerelateerde kwetsbaarheden te evalueren, kunnen immers niet verzekeren dat adaptatie op een effectieve en correcte wijze geïntegreerd wordt in al hun projecten. Dit werd tijdens de diepte-interviews beaamd door verschillende respondenten wanneer dieper ingegaan werd op het gevaar van maladaptatie. Om die reden spant één derde van de NGO's zich momenteel in om de nodige instrumenten te ontwikkelen zodat ze dit kunnen vermijden. Eén derde van de NGO's heeft echter geen intenties om dergelijke instrumenten te ontwikkelen of te gebruiken.

Wat NGO's momenteel vooral tegenhoudt om adaptatie aan klimaatverandering verder te integreren in hun werking is de financiering van deze bijkomstige adaptatie-interventies. Naast het prijskaartje van de ontwikkelingsactiviteiten brengen de adaptatiemaatregelen immers bijkomstige kosten met zich mee. Momenteel worden adaptatie-activiteiten in ontwikkelingslanden gefinancierd aan de hand van twee mechanismen: officiële ontwikkelingshulp (ODA) en multilaterale adaptatiefondsen. Onderzoek toont echter aan dat er momenteel veel te weinig financiële middelen vrij worden

gemaakt om een antwoord te kunnen bieden op de huidige adaptatie noden van de ontwikkelingslanden (World Bank Group, 2010, p. 237). Het pijnpunt van deze kwestie, zo stelt een ervaringsdeskundige binnen het domein, is de 'additionaliteit' van de adaptatiekosten. Die additionele kosten worden berekend als het verschil tussen de kosten van de ontwikkelingsactiviteiten zonder de invloed van klimaatschommelingen en de kosten van de ontwikkelingsactiviteiten die rekening houden met de negatieve gevolgen van klimaatverandering. Op dit ogenblik lijken investeerders geen bijkomstige middelen vrij te maken voor die additionele kosten waardoor NGO's voor de keuze staan om tussen ontwikkeling- of adaptatie-activiteiten te kiezen. Zoals blijkt uit de diepte-interviews liggen de prioriteiten van de NGO's momenteel bij de ontwikkelingsdoelstellingen en zal er pas naar de adaptatie doelstellingen gekeken worden wanneer de kosten van de ontwikkelingsinterventies gemaakt zijn en er nog budget over blijkt te zijn.

Wanneer aan de respondenten gevraagd werd hoe ze de toekomst van deze problematiek inzien dan blijken de gevoelens gemengd te zijn. Sommigen zeggen dat er incrementele stappen in de juiste richting worden gezet (cfr. de oprichting van het Green Climate Fund en de vermelding van 'nieuw en additioneel' geld in verschillende klimaatonderhandelingen) terwijl anderen vaststellen dat veel westerse overheden, en België is hier geen uitzondering op, momenteel in een 'besparingsfase' zitten. Zolang die besparingsdrang niet overwonnen wordt, zien ze de toekomst behoorlijk zwart in voor de adaptatiedoelstellingen en de ontwikkelingssamenwerkingssector in haar geheel. Klimaatverandering is immers een bijkomend probleem en vraagt dan ook om additionele middelen. Om dit probleem op te lossen moet niet alleen de *faststart* financiering snel van de grond komen maar moet ook werk gemaakt worden van de lange termijn financiering zodat de financiële steun voor adaptatie-activiteiten voorspelbaar en constant wordt (De Leener & Vaes, 2011, pp. 32-33).

Tijdens de gesprekken werd ook kort de relevantie van de 'relatief nieuwe' ontwikkelingssamenwerking WET van 19 maart 2013 besproken. In die wet wordt klimaatverandering vermeld als één van de prioriteiten van de sector. Sommigen zijn optimistisch ingesteld en zeggen dat het momenteel nog te vroeg is om de ware impact van die vermelding in te schatten. Ze vermoeden wel dat de effecten ervan niet uit zullen blijven. De nieuwe wet heeft het thema immers op de agenda van de ontwikkelingssamenwerkingssector gekregen en ze vermoeden dan ook dat de investeerders hier op zullen reageren. Anderen zijn een negatievere mening toegedaan en bestempelen de vermelding in de ontwikkelingssamenwerking wet eerder als volkslackterij. Beloftes rond klimaatfinanciering worden niet nagekomen, zo stellen ze, en bovendien leidt de complexe institutionele situatie in België vooral tot veel intern dispuut in plaats van duidelijke en snelle afspraken rond adaptatie aan klimaatverandering. Klimaatverandering tot één van de prioriteiten benoemen klinkt goed maar concreet wordt er volgens verschillende respondenten maar weinig mee gedaan. De wet draagt met andere woorden misschien wel bij tot milieusensibilisering maar heeft echter weinig invloed op de praktijk. Eén van de respondenten gaf ten slotte nog aan dat de wet van 19 maart eigenlijk te laat kwam aangezien het merendeel van de NGO's op dat moment zo goed als klaar waren met de opmaak van hun nieuw driejarenprogramma van 2014-2016. Om die reden verwacht die medewerker ook nog geen grote inhoudelijke veranderingen in de werking van de NGO's tijdens die periode.

Een oplossing voor het gebrek aan politieke wil en financiële middelen kan gevonden worden in een instrument dat de financiering en resultaten op gebied van adaptatie duidelijk controleert (naast de instrumenten die nu al bestaan om ontwikkelingssamenwerking te monitoren). Die gegevens kunnen gebruikt worden om de bijdrage van ontwikkelingssamenwerking tot klimaatadaptatie op ondubbelzinnige wijze te meten. Op die manier kunnen beleidsmakers en investeerders overtuigd

worden om additionele middelen vrij te maken voor adaptatie aan klimaatverandering binnen de ontwikkelingssamenwerking.

5.2 Aanbevelingen voor NGO's

In dit onderdeel worden enkele aanbevelingen gedaan voor alle ontwikkelingssamenwerking NGO's. In de volgende paragrafen worden enkele aanbevelingen gedaan die de praktijken van de NGO's ten goede kunnen komen.

Eerst en vooral zouden de NGO's binnen de sector van ontwikkelingssamenwerking een ex-ante screening moeten invoegen op keten of project niveau. Bij die screening komen idealiter zowel de klimaatverandering impacts als de gerelateerde kwetsbaarheden aan bod. Een voorbeeld van een dergelijk instrument is de KLIMOS-*toolkit*. Het is hierbij echter belangrijk dat de toepassing van het instrument niet te zwaar weegt op de werking van de organisaties. Het instrument zou bovendien ook aangepast kunnen worden op basis van de sector (landbouw, infrastructuurwerken, gezondheidszorg, ...) waarbinnen de NGO opereert. Door rekening te houden met die laatste voorwaarde komen bepaalde aspecten uitvergroot aan bod tijdens de screening, terwijl andere, mindere relevante, aspecten achterwege gelaten worden. Een instrument waarbij klimaatverandering risico's en gerelateerde kwetsbaarheden systematisch worden geëvalueerd is belangrijk om te garanderen dat de verschillende projecten van de NGO's op een correcte en vergelijkbare wijze aangepast worden aan klimaatverandering. Bovendien wordt het risico op maladaptatie op die manier zo veel mogelijk beperkt. Om die redenen zouden alle NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector er goed aan doen om voor een aanpak te kiezen die zowel rekening houdt met de kwetsbaarheden als met de impacts. Op die manier worden immers alle aspecten van adaptatie aan klimaatverandering opgenomen in de praktijken van die organisaties.

Ten tweede kunnen er ook SMART-indicatoren ontwikkeld worden die de impact van adaptatie aan klimaatverandering op ontwikkelingssamenwerking evalueert. Bij het opstarten van een nieuw project moet er steeds een *baseline* vastgelegd worden en vanaf dan moeten de resultaten voor de verschillende indicatoren bijgehouden worden. Door die gegevens over adaptatiemaatregelen en investeringen in verband te brengen met de vooruitgang die tijdens een project geboekt werd op vlak van ontwikkeling kan de bijdrage van adaptatie aan ontwikkelingssamenwerking aangetoond worden. Door de link tussen adaptatie en ontwikkeling in kaart te brengen kunnen beleidsmakers en investeerders vervolgens overtuigd worden om additionele middelen vrij te maken voor projecten met adaptatie- en ontwikkelingsdoelstellingen.

Een derde aanbeveling die de werking van NGO's ten goede kan komen is het opstarten of uitbreiden van trainingen, seminars of vormingen voor de eigen medewerkers en meer nog voor de lokale partners. Dergelijke vormingen zijn vooral interessant wanneer de lokale partners de trainingen zelf kunnen verderzetten na enkele sessies onder leiding van de NGO's. Het is ook belangrijk om tijdens die trainingen of seminars aandacht te hebben voor lokale expertise door bijvoorbeeld samen te werken met lokale universiteiten of ervaringsdeskundigen. Het verhogen van het bewustzijn rond adaptatie aan klimaatverandering op het bestuurlijke niveau is erg belangrijk aangezien het hele mainstreaming proces hier eigenlijk pas in gang mee kan worden gezet. Om die reden is het ook aangewezen om van meet af aan een brede opvatting te hebben van klimaatverandering door zowel de impacts van klimaatverandering als de gerelateerde kwetsbaarheden in rekening te brengen.

Een vierde suggestie die uit het onderzoek naar voor komt is het uitbreiden van de samenwerking tussen NGO's die werkzaam zijn in dezelfde sector of regio. Er zou bijvoorbeeld een platform opgericht kunnen worden waar *best practices* en expertise uitgewisseld worden tussen NGO's. Op

die manier kunnen ze leren van elkaars successen en mislukkingen in het veld. Dergelijke platformen bestaan al voor een beperkt aantal regio's en sectoren maar zouden nog meer verspreid en uitgebreid moeten worden. Ze blijken immers erg veel voordelen met zich mee te brengen voor zowel de betrokken NGO's als de lokale actoren. Er zou ter ondersteuning van dit initiatief ook een online database kunnen opgericht worden waarop de NGO's hun eigen studies rond klimaatimpacts en gerelateerde kwetsbaarheden of die van samenwerkende universiteiten publiceren. Op die manier wordt dubbelwerk vermeden en kunnen NGO's aanvullend werken in plaats van naast elkaar te werken. Hierbij is het belangrijk om universiteiten of hogescholen van zowel het zuiden als het noorden te betrekken. Op die manier kunnen de resultaten wetenschappelijk gestaafd worden, wat zal helpen bij het overtuigen van investeerders en beleidsmakers.

5.3 Suggesties voor verder onderzoek

Ten slotte wordt op basis van de bevindingen in deze thesis een aanzet gegeven voor verder onderzoek. Op de eerste plaats moet de *scope* van dit onderzoek vergroot worden naar alle Belgische NGO's in de ontwikkelingssamenwerkingssector. Om een volledig beeld te krijgen van het NGO-landschap zou de analyse die gemaakt wordt in dit onderzoek ook herhaald moeten worden voor NGO's in de ontwikkelingssamenwerking die opereren in domeinen die niet meteen gerelateerd worden met het milieu. Verder kan ook nagegaan worden of er een verband bestaat tussen de verschillende adaptatiestrategieën die gehanteerd worden door bepaalde NGO's. Er zou verder ook onderzocht kunnen worden of er een verband bestaat tussen de graad van kennis over de lokale impact van klimaatverandering en de financiële middelen die vrijgemaakt worden voor het project, het perspectief van de strategie enzovoort. In dit opzicht is er ook meer onderzoek nodig in verband met de lokale impact van klimaatverandering. Er wordt immers verwacht dat die informatie een steeds belangrijkere rol zal gaan spelen voor de actoren in het veld zolang de verandering van het klimaat afgeremd wordt. Ten slotte zou er ook nagegaan kunnen worden welke invloed nationale adaptatieplannen precies hebben op de strategieën die NGO's in die landen gebruiken.

Referentielijst

- Agrawala, S. & Van Aalst, M. (2008). *Adapting Development Cooperation to adapt to Climate Change*. Oxford: Taylor & Francis Ltd.
- Calcoen, S. (2010). *De integratie van Klimaatverandering in de Vlaamse Ontwikkelingssamenwerking*. Powerpoint voorgesteld tijdens de Adaptatieworkshop op 28 juni 2010 te Brussel.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (2003). *Climate Change in he Context of Development Cooperation*. Brussel: COM.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (2009). *Witboek. Aanpassing aan de Klimaatverandering: naar een Europees Actiekader*. Brussel: COM.
- Crabbé, A. (2011). *Klaar voor wat komt? Over de invoering van klimaatadaptatiebeleid in Vlaanderen*. Erembodegem: Vlaamse Milieumaatschappij.
- Departement LNE (2010). *Bouwstenen om te komen tot een coherent en efficiënt adaptatieplan voor Vlaanderen*. Berchem: IMDC.
- Devillé, A., Jaspaert, E., & Swyngedouw, M. (2007). *Inferentie via kwalitatief onderzoek. Methode en analyse*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek.
- De Leener, J-P. & Vaes, S. (2011). *Klimaatfinanciering. Oplossingen voor een rechtvaardig klimaatbeleid*. Brussel: 11.11.11.
- Dienst Bijzondere Evaluatie (2013). *Hoe groen is onze ontwikkelingssamenwerking? – Thematische evaluatie van de Belgische ontwikkelingssamenwerking inzake milieu*. FOD Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Brussel.
- Eriksen, S. & Naess, L. O. (2003). *Pro-Poor Climate Adaptation. Norwegian development cooperation and climate change adaptation: An assessment of issues, strategies and potential entry points*. Oslo: CICERO.
- Europees Milieuagentschap (2012). *Greenhouse gas emission trends and projections in Europe 2012. Tracking progress towards Kyoto and 2020 targets*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Europese Commissie (2009). *Witboek. Aanpassing aan de klimaatverandering: naar een Europees actiekader COM(2009) 147*.
- GTZ (2008). *Climate Change and Security. Challenges for German development cooperation*. Eschborn: Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit.
- Gupta, J. & Van Der Grijp, N. (2010). *Mainstreaming Climate Change in Development Cooperation. Theory, practice and implications for the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2001). *Climate Change 2001. Synthesis report*. New York: Cambridge University Press.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2007). *Climate Change 2007 - The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the IPCC*. New York: Cambridge University Press.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2013). *Climate Change 2013. The physical science basis*. New York: Cambridge University Press.
- Isoard, S., Grothmann, T., & Zebisch, M. (2008). *Climate Change Impacts, Vulnerability and Adaptation: Theory and Concepts*. Paper presented at the Workshop "Climate Change Impacts and Adaptation in the European Alps: Focus Water
- Locatelli B. (2011). *Synergies between adaptation and mitigation in a nutshell*. Bogor: Center for International Forestry Research.

- McGray et al. (2007). *Weathering The Storm. Options for framing adaptation and development*. Washington: World Resources Institute.
- Mertens, J. (2013). *Klimaat en ontwikkelingssamenwerking. Achtergronddocument. Versie 1*. Onuitg.
- Neiryck, H. (heleen.neiryck@ngo-federatie.be). (24.03.2014) Enkele vragen in verband met thesis 'Klimaatverandering en ontwikkelingssamenwerking'. [E-mail aan rikkert.maes@gmail.com].
- Olhoff, A. & Schaer, C. (2010). *Screening Tools and Guidelines to Support the Mainstreaming of Climate Change Adaptation into Development Assistance – A Stocktaking Report*. New York: United Nations Development Programme.
- Parry et al. (2007). *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- United Nations Development Programme (2008). *Human Development Report 2007/2008. Fighting climate change: human solidarity in a divided world*. New York: UNDP.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (2010). *Reaching the marginalized*. Parijs: UNESCO.
- United Nations Framework Convention on Climate Change (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. [18.03.2014: <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>].
- Van Ypersele, J-P. (2008). *Climate change and the Belgian development cooperation policy: Challenges and opportunities*. Onuitg.
- Waeterloos, E. (2010). *Ontwikkelingssamenwerking en de aanpassing van klimaatverandering. Aanbevelingen voor de Vlaamse samenwerking met partnerlanden*. Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid.
- World Bank Group (2010). *World Development Report 2010. Development and Climate Change*. Washington DC: World Bank Group.
- World Bank Group (2012). *Turn Down The Heat. Why A 4°C Warmer World Must Be Avoided*. Washington DC: World Bank Group.

Bijlage 1

Klimaatverandering binnen de ontwikkelingssamenwerking

Pagina 1

Er bestaan twee strategieën om klimaatverandering aan te pakken, namelijk mitigatie en adaptatie. Waar vroeger de focus lag op mitigatie, stelt men vast dat adaptatie steeds meer aandacht krijgt. Dit is niet meer dan normaal aangezien men steeds vaker vaststelt dat de gevolgen van klimaatverandering op sommige plaatsen reeds voelbaar zijn. Die gevolgen van klimaatverandering zullen op disproporionele wijze een impact hebben op de ontwikkelingslanden en hun bevolking waardoor men dus kan stellen dat adaptatie aan klimaatverandering nauw verbonden is met het welslagen van ontwikkelingssamenwerking (van Ypersele, 2008).

Om die reden gaan er ook steeds meer stemmen op om klimaatadaptatie te mainstreamen in de werking van NGO's. Mainstreaming slaat in deze context op het proces waarbij men ontwikkelingsbeleid, strategieën, projecten gaat (her)ontwerpen, re(organiseren), en evalueren vanuit het perspectief van klimaatadaptatie en -mitigatie (Gupta et al., 2010).

Met deze enquête proberen we een duidelijk beeld te krijgen van de actuele inspanningen inzake het mainstreamen van klimaatverandering binnen Belgische ontwikkelingssamenwerking NGO's en wordt de nadruk gelegd op de adaptatie aan klimaatverandering. Het invullen van de enquête duurt ongeveer 20 minuten en bestaat grotendeels uit meerkeuzevragen. De gegevens zullen confidentieel behandeld worden binnen het kader van een thesis voor de Master in de Milieuwetenschappen aan de UAntwerpen.

[Bestuurlijk niveau] Bewustzijn vergroten in verband met klimaatverandering

[Bestuurlijk niveau] Welke initiatieven heeft de organisatie opgezet om het bewustzijn binnen de organisatie te vergroten van klimaatverandering en de risico's die het met zich meebrengt voor duurzame ontwikkeling? (meerdere keuzes mogelijk)

- Geschreven materiaal (bv. rapport, brochure, flyer)
- rainingen/seminaries

- Andere. Gelieve onderaan voorbeelden te geven
- Geen

[Bestuurlijk niveau] Welke initiatieven heeft de organisatie opgezet om het bewustzijn binnen de partnerlanden te vergroten van klimaatverandering en de risico's die het met zich meebrengt voor duurzame ontwikkeling? (meerdere keuzes mogelijk)

- Klimaatverandering werd uitdrukkelijk aangehaald als issue in dialogen met de contactpersonen in de partnerlanden. Indien ja, lag de nadruk op adaptatie, mitigatie of beiden (gelieve onderaan aan te geven)?
- Geschreven materiaal (bv. rapport, brochure, flyer)

- Trainingen/seminaries
- Andere (gelieve onderaan voorbeelden te geven)

- Geen

[Bestuurlijk niveau] Heeft uw organisatie studies gedaan rond de implicaties van klimaatverandering voor haar activiteiten (o.a. nationale/regionale/sectorale strategieën)?

- Ja
- Nee

Indien ja, hebben die studies tot veranderingen geleid qua aanpak, strategie of visie binnen de organisatie?

[Bestuurlijk niveau] Heeft uw organisatie haar eigen documenten/projecten geanalyseerd om na te gaan of ze refereren naar de impact van klimaatverandering en gerelateerde kwetsbaarheden?

- Ja
 Nee

Indien ja, heeft deze analyse invloed gehad (of zal deze analyse invloed hebben) op het opstellen van documenten of projecten van de organisatie?

[Bestuurlijk niveau] Heeft uw organisatie reeds geëvalueerd hoeveel van haar activiteiten zich situeren in klimaatverandering-gevoelige sectoren?

- Ja
 Nee

Indien ja, wat was het resultaat van die evaluatie (uitdrukken in percentage)?

[Operationeel niveau] Gedetailleerde evaluatie van klimaatverandering binnen de programma's en projecten

[Operationeel niveau] Heeft uw organisatie (meerdere antwoorden mogelijk):

Richtlijnen ontwikkeld voor programma's en/of projecten om klimaatrisico's in achtung te nemen?

Instrumenten ontwikkeld om klimaatrisico's te evalueren?

Richtlijnen ontwikkeld voor programma's en/of projecten om klimaat gerelateerde kwetsbaarheden in achtung te nemen?

Instrumenten ontwikkeld om klimaat gerelateerde kwetsbaarheden te evalueren?

Richtlijnen ontwikkeld voor programma's en/of projecten om na te gaan of de mogelijkheid bestaat om de uitstoot van broeikasgassen te beperken of de opname van broeikasgassen te bevorderen?

Andere maatregelen genomen? (gelieve onderaan voorbeelden te geven)

Niets ondernomen in dit opzicht?

[Operationeel niveau] Identificatie en selectie van prioriteiten

[Operationeel niveau] In welke landen ligt de focus van de huidige adaptatie activiteiten?

[Operationeel niveau] In welke sector ligt de focus van de huidige adaptatie activiteiten?

[Operationeel niveau] Welke maatregelen worden genomen door de organisatie (meerdere antwoorden mogelijk)?

- Veranderen van de managementpraktijken van de natuurlijke hulpbronnen (bv. beheer van water, landen, beschermde gebieden, visserijen)
- Instituties opbouwen (bv. opzetten van comités, mechanismen opzetten om informatie te delen, training van leden)
- Opstarten van planprocessen (bv. ontwikkeling van rampenplannen, overleg met stakeholders over gegevens rond klimaatkwetsbaarheid)
- Bewustzijn verhogen (bv. over klimaatsverandering en diens impact, strategieën of het milieu in het algemeen)
- Bevorderen van technologische veranderingen (bv. irrigatietechnologie, communicatietechnologie)
- Opzetten van early-warning en monitoring systemen
- Veranderen van landbouwpraktijken, aangepast aan een veranderend klimaat
- Empoweren van mensen (bv. aanpakken van analfabetisme, gender-ongelijkheid, armoede)
- Bevorderen van beleidsveranderingen (lobbyen voor nieuw of aangepast beleid in het ontwikkelingsland)
- Verbeteren van de infrastructuur (bv. wegennetwerk, zeedijken, irrigatiesystemen)
- Voorzien van verzekeringsmechanismen
- Verregaande activiteiten die specifiek worden gestart om confrontatie met klimaatsverandering aan te gaan (bv. relocatie van een gemeenschap door de stijging van het zeeniveau)
- Maatregelen genomen om uitstoot broeikasgassen te beperken/vermijden, zowel in de eigen organisatie als in projecten in het zuiden?
- Maatregelen genomen die de opvang van broeikasgassen bevorderen (bv. aanplanten van bomen)
- Andere strategieën (gelieve onderaan voorbeelden te geven)
-

[Implementatie en uitdagingen] Implementatie en monitoring

[Implementatie en uitdagingen] In welke fase van het implementatieproces bevindt de organisatie zich met betrekking tot het gebruik van de instrumenten?

- De instrumenten bevinden zich nog in de ontwikkelingsfase;
- De instrumenten zijn ontwikkeld maar worden nog niet gebruikt;
- De instrumenten zijn ontwikkeld en worden gebruikt bij de activiteiten van de organisatie;
- De instrumenten zijn ontwikkeld, worden gebruikt bij activiteiten en zijn reeds geëvalueerd geweest
- Niet van toepassing

[Implementering en uitdagingen] Vooruitzicht en uitdagingen

[Implementering en uitdagingen] Wat zullen volgens u de prioriteiten worden voor uw organisatie inzake klimaatsverandering adaptatie en ontwikkelingssamenwerking?

Gelieve op een schaal van 1 (helemaal niet van toepassing) tot 6 (erg toepasselijk) aan te geven welke de knelpunten zijn inzake klimaatverandering adaptatie binnen uw organisatie.

	helemaal geen obstakel	niet echt een obstakel	tussen beiden	een vrij belangrijk obstakel	een erg belangrijk obstakel
Tekort aan menselijke capaciteiten	☐	☐	☐	☐	☐
Tekort aan financiële capaciteiten	☐	☐	☐	☐	☐
Verkokering (te weinig samenwerking met andere organisaties) en andere institutionele obstakels	☐	☐	☐	☐	☐
Beperkte invloed van klimaat specialisten bij opmaak en werking van projecten	☐	☐	☐	☐	☐
Tekort aan politieke wil (bv. te weinig ondersteuning van bovenaf)	☐	☐	☐	☐	☐
Andere obstakels	☐	☐	☐	☐	☐

Informatie over de organisatie en opvolgingsgesprek

Hoe bent u binnen uw organisatie betrokken bij dit onderwerp?

Staat u eventueel open voor een kort opvolgingsgesprek indien de resultaten van het onderzoek hierom vragen (indien ja, gelieve onderaan naam van de organisatie en uw contactgegevens in te vullen)?

Wat is, kort samengevat, de missie van uw organisatie?

Groepsdiscussie

Gemeenschappelijke conclusies:

In de volgende paragrafen worden de resultaten rond het incorporeren van klimaatverandering uit de studies van **Frederik** en **Rikkert** besproken en met elkaar vergeleken. Hoewel deze twee onderzoeken los van elkaar staan, geven ze samen toch een beperkte inkijk in hoe het discours op het Europese niveau samenhangt met de concrete praktijken van lokaal actieve NGO's op vlak van klimaatverandering.

Op de eerste plaats moet aangehaald worden dat de inspanningen met betrekking tot het incorporeren van klimaatverandering op beide niveaus nog in haar kinderschoenen staat. Van een echte 'mainstreaming' van klimaatverandering als uitdaging in het ontwikkelingswerk van de EU en NGO's is dus nog lang geen sprake. Het thema 'klimaatverandering' wordt zowel bij de EU als de NGO's geïdentificeerd als een probleem waar rekening mee gehouden moet worden (hoewel dit bij de EU niet systematisch gebeurt) maar dit leidt slechts zelden tot initiatieven die klimaatverandering expliciet en effectief aanpakken. Op het Europese niveau wordt de milieuproblematiek veelal geplaatst binnen het kader van de armoede-hulpbronnen-val en ligt de nadruk voornamelijk op een duurzamer beheer van hulpbronnen. Dit komt overeen met de aanpak van de bevraagde NGO's. Het merendeel van hun strategieën (69,9 procent) is immers gericht op de kwetsbaarheden die gerelateerd worden aan klimaatverandering. Binnen die kwetsbaarheden benadering blijken de *empowerment* van lokale gemeenschappen en het veranderen van het beheer van de natuurlijke hulpbronnen de belangrijkste strategieën te zijn voor de NGO's. Alhoewel dit ongetwijfeld een stap in de goede richting is, kan het geïnterpreteerd worden als slechts een beperkte aanpak voor een probleem met zulke verre gaande implicaties als klimaatverandering.

De Europese Unie en NGO's hebben dus slechts in beperkte mate aandacht voor klimaatverandering. Men laat het vooral na om op te anticiperen op effecten van klimaatverandering die nog moeten plaatsvinden op de middellange en lange termijn. Op Europees vlak moet men concluderen dat er, na een analyse van vier *Country Strategy Papers* (CSP's) en *National Indicative Programmes* (NIP's) voor de periode 2007-2013, geen bewijs is van het opzetten van strategieën die een antwoord bieden op de toekomstige impact van klimaatverandering voor lokale gemeenschappen. De concepten adaptatie en mitigatie zijn zelfs compleet afwezig in het EU discours in deze documenten.

De inspanningen van NGO's zijn op dit vlak momenteel ook te beperkt. Slechts 22,2 procent van de bevraagde organisaties probeert op toekomstige gevolgen van klimaatverandering te anticiperen door te kiezen voor een concrete maatregel, zoals bijvoorbeeld het opzetten van *early-warning* en monitoringssystemen. NGO's geven wel aan dat dergelijke maatregelen meer aandacht moeten krijgen in toekomst en zullen hierbij ondersteund moeten worden door internationale donoren (waaronder de EU). Met betrekking tot NGO's zien we echter dat het EU discours inzake de betrekking van zo'n organisaties bij hun incorporatiedoelstellingen nog onduidelijk is. Een betere en algemeen geldende strategie vanwege de Europese Commissie om NGO's te betrekken in de hele projectcyclus zou beide partijen dan ook kunnen versterken en leiden tot betere klimaatincorporatie.

Met betrekking tot de drie gradaties van klimaatincorporatie moet geconcludeerd worden dat zowel de NGO's als de Europese Unie met hun inspanningen binnen de ontwikkeling sector vooral binnen de eerste gradatie van 'ad hoc' of toevallige incorporatie vallen. De ontwikkelingsdoelstellingen zijn immers steeds prioritair aan de klimaatdoelstellingen en de focus ligt steeds op de incorporatie van enkele specifieke issues, zoals beheer van natuurlijke rijkdommen. De EU en de NGO's laten het grotendeels na om, via het consistent gebruik van instrumenten als Strategic Environmental Assessments (SEA's), klimaatverandering impact en gerelateerde kwetsbaarheden systematisch in rekening te brengen in hun plannen, programma's of projecten. Dit neemt echter niet weg dat die ontwikkelingsactiviteiten soms wel een, zij het beperkte, bijdrage kunnen leveren aan klimaatgerelateerde doelstellingen. Desondanks wordt het holistisch karakter van klimaatverandering nog niet voldoende erkend en wordt klimaatverandering als dusdanig niet gezien als een probleem dat deel uitmaakt van alle ontwikkelingsinspanningen. Een herwaardering van de klimaat-ontwikkelingsnexus wordt vooropgesteld door de internationale gemeenschap in de periode tot 2020, maar het valt af te wachten in welke mate dit beterschap zal brengen.

Bovenstaande resultaten en bevindingen focussen zich specifiek op het macroniveau. Om een beter beeld te krijgen van het microniveau wordt het onderzoek van **Laura** erbij genomen. De studie van Laura is op dit moment nog niet afgerond maar tijdens haar veldwerk kwamen reeds enkele zaken aan het licht die relevant zijn voor de andere onderzoeken binnen deze cluster. Deze studie focust zich op de case van Bilampi, een regio in Nicaragua waar een combinatie van slecht gereguleerde ontbossing en extreme regenval, desastreuze gevolgen voor de lokale gemeenschap met zich heeft meegebracht. De bevolking in die regio moest onder andere aardverschuivingen en een tekort aan water ondergaan. Deze casus is om die redenen een duidelijk voorbeeld, waarbij het belang van een goed beheer van natuurlijke hulpbronnen wordt aangetoond. Dit onderzoek toont op het eerste zicht dus aan dat de focus die de EU en de NGO's vaak op managementpraktijken van natuurlijke bronnen leggen, een stap in de goede richting is.

Hoewel de aanbevelingen van Laura's onderzoek voornamelijk organisaties aangaan die met ontbossing bezig zijn, kunnen haar bevindingen ook in een bredere context geplaatst worden waardoor ze relevant blijken voor andere actoren zoals onder andere ontwikkelingssamenwerking NGO's (met andere prioriteiten dan ontbossing) en de EU.

In deze fase van Laura's onderzoek konden reeds enkele obstakels voor een duurzaam beheer van natuurlijk bronnen geïdentificeerd worden. Voor de case van Bilampi zijn de belangrijkste een gebrek aan politieke wil bij de lokale overheden, het persoonlijke belang dat primeert op het belang van de gemeenschap, de onwetendheid over de problematiek bij de lokale actoren en een gebrekkige opvolging van de lopende projecten. Op basis van deze knelpunten worden in het onderzoek van Laura ook specifieke aanbevelingen naar voor geschoven en van deze aanbevelingen worden er in de volgende paragrafen enkele uitgelicht omdat ze relevant zijn voor de andere onderzoeken die in deze cluster zijn uitgevoerd.

Een eerste punt dat gemaakt wordt, is dat een gebrek aan scholing en inzicht in de problematiek bij de lokale gemeenschap aan de basis ligt van de hele problematiek. NGO's kunnen deze uitdaging aangaan door bijvoorbeeld trainingen en seminars in hun actiegebieden te organiseren om zo het bewustzijn rond klimaatverandering te verhogen. Uit het onderzoek van Rikkert blijkt bovendien dat die trainingen vooral interessant zijn wanneer ze door de lokale actoren worden verdergezet. Op die

manier wordt bovendien een ander obstakel uit het onderzoek in Bilampi aangepakt. Zo wordt immers de trend tegengegaan om milieubelastende gebruiken door te geven van generatie op generatie en door de lokale gemeenschap te betrekken in dit proces wordt er ook bijgedragen aan de *empowerment* van de bevolking. Het gebrek aan kennis en de onwetendheid over de eigen verantwoordelijkheid binnen de klimaatproblematiek toont ook aan dat het incorporeren van klimaatverandering in de praktijken van alle ontwikkelingssamenwerking NGO's en alle ontwikkelingsprojecten a priori aangewezen is. De impact van klimaatverandering overstijgt immers beleidsdomeinen, nationale grenzen en generaties.

Een tweede aanbeveling die Laura maakt is het aanpakken van het gebrek aan samenwerking tussen verschillende betrokken actoren (cfr. internationale actoren, lokale overheden, NGO's, enz.). Dit komt volledig overeen met de suggestie in het vorige onderdeel, waarin de onderzoeken van Frederik en Rikkert aan elkaar gekoppeld werden. Hier wordt immers gewezen op de voordelen van een beter afgelijnde strategie rond klimaatverandering, waarin de rol van internationale actoren en NGO's en CSO's duidelijk beschreven staat. Op die manier wordt vermeden dat organisaties elkaar gaan tegenwerken en is er plaats voor meer structurele en omvattende oplossingen in het veld. Daarbij is het belangrijk dat ontwikkelingssamenwerking NGO's zich bewust zijn van de impact van sociale relaties tussen de betrokken actoren op het uiteindelijke resultaat in het veld. De ervaringen tijdens het veldonderzoek leren alvast dat de interactie tussen verschillende niveaus en tussen de leden van eenzelfde niveau doorslaggevend kan zijn, maar dat net die relaties moeilijk in kaart te brengen zijn.

Sterktes en zwaktes

Aangezien nog niet alle studies afgerond zijn, is het nog te vroeg om al duidelijk de sterktes en zwaktes van de cluster in zijn geheel weer te geven. Toch kan hier al vermeld worden dat deze cluster aandacht schonk aan een thema dat almaar relevanter zal worden in de toekomst. Zoals al gezegd in de inleiding zullen de gevolgen van klimaatverandering almaar groter worden voor ontwikkelingslanden, en zullen ze dan ook almaar meer moeten worden bijgestaan in hun adaptatie en mitigatie inspanningen. Deze cluster probeert bij te dragen aan het academisch debat rond de klimaat-ontwikkelingsnexus door zowel een analyse te maken van bestaande inspanningen als concrete beleidsaanbevelingen te doen voor het toekomstig beleid hieromtrent. Desondanks bleek uit de reeds afgeronde onderzoeken het een hele uitdaging is om van op afstand conclusies te trekken over ontwikkelingswerk van organisaties (in deze context: de EU en Vlaamse NGO's) op basis van een *desk study*. Om een beter gefundeerd oordeel te kunnen vellen over de klimaatincorporatie inspanningen van de onderzochte organisaties, zou veldwerk deel moeten uitmaken van de methodologie. Een *mixed-methods* studie (waarin documentanalyse wordt aangevuld met veldwerk) zou dan ook ideaal zijn voor dit soort onderzoek. Door deze beperking zijn de getrokken conclusies dan ook enigszins beperkt in hun reikwijdte, wat ze echter niet minder waardevol maakt. Het onderzoek van Laura, dat een diepteonderzoek via veldwerk inhoudt, zal naar alle waarschijnlijkheid kostbare aanvullingen kunnen doen op de reeds geformuleerde conclusies.

Groepswerking

De belangrijkste sterkte van deze cluster is de complementariteit van de verschillende studies. Hoewel de afzonderlijke thema's zonder al te veel overleg werden bepaald, creëren ze samen toch een mooie totaalanalyse van het institutionele spectrum binnen de klimaat-ontwikkelingsnexus. Desondanks was het, door het feit dat verschillende personen in de cluster op verschillende tijdstippen hun thesis indienen, moeilijk om de gemeenschappelijke delen tot stand te brengen. Het feit dat er slechts twee studies compleet afgerond zijn, heeft logischerwijs ook een impact op de gemeenschappelijke analyse die totnogtoe gemaakt werd.

Laura Claessens, Frederik De Roeck, Rikkert Maes & Thijs Stegen

23/5/2014